

ETELKÖZ: ORTANCA MACAR YURDU HAKKINDA YENİ BAZI TESPİTLER

OSMAN KARATAY*

Tarihteki Macar yerleşimleriyle ilgili olarak ‘ortanca yurt’ ifadesi bildiğimiz kadarıyla ilk kez burada kullanılmaktadır. Bunu bir kavram tercihi değil, sıradaki üç tane-den ikincisini bu kelimeyle anlatan Türkçenin ifade gücü ile açıklamalıyız. İşin özünde bir 10. yy kaynağına göre Macarların Karpat havzasına gelmeden önce iki yurdunun daha olduğunun söylenmesi vardır. Bu makale işbu haberin yeni açılardan tahlilinden oluşmaktadır. Yerleşik ve evrensel dil-tarih anlayışı ise bu üç taneye bir de Ugor türe-neğini (*Urheimat, őshaza*), yani Macarların ‘bilinen’ ilk atalarının yaşadığı yeri ekleyerek yurt sayısını dörde çıkartır. Ancak bu çıkış yurduyla ilgili hiçbir belge bulunmaz ve sırf dilbilim içerikli henüz ispatlanamamış bazı varsayımların ışığındaki tahminlere dayanır. Bu ‘tahmine dayalı tahmin’den edinilmiş bilginin gerçekte mesafesi hakkındaki her türlü fikir büyük kuşkuyla içerecektir. Bu yüzden, biz burada bu bilinmezliğe temas etmeyerek, Macarların tarihte göründükleri dönemlerden gelen haberleri değerlendireceğiz. Belki de bu haberlerden alacağımız kimi ipuçları bilinmeyen dönemlere ışık tutacaktır ve kurgusal alanın mantık zeminini bir nebze takviye edecektir.

Sözkonusu üç Macar yurduyla ilgili bilgiyi Bizans imparatoru 7. Konstantinos’tan (Porphyrogenitus, 913-959) almaktayız. 950 senesi civarında yazdığı ve bugün sonradan verilen bir isimle *De Administrando Imperio* (bundan sonra *DAI*) adıyla bilinen kitabında Konstantinos, elçi olarak gelen Macar beylerinden (ki, bunlardan biri efsanevi Macar hükümdarı Árpád’ın torunudur) dinlediklerini nakletmekte, dolayısıyla ilk bakışta birinci elden güvenilir bilgi sunmaktadır.

Konstantinos, bizim ortanca yurt diye nitelediğimiz Etelköz’ün (Ἐτελκούζου) yerini açık olarak söyler: “*Şimdi Peçeneklerin yaşadığı topraklar*”, yani Karadeniz’in tasta-mam kuzeyi. Bir çelişkiyle bu memleketin, içinden akan Ἐτέλ ve Κουζού nehirlerinin

* Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova - İzmir/TÜRKİYE, karatay.osman@gmail.com

adlarına binaen öyle adlandırıldığı söyler.¹ Ancak bu bilgiyi verdiği yerlerin ortalarına denk gelen bir paragrafta açmazla girmektedir. Zira “*eskiden Türklerin (Macarlar), şimdi ise Peçeneklerin oturduğu*” ülkedeki nehirlerin isimleri Βαρούχ, Κομβού, Τρούλλος, Βρούτος ve Σέρετος’tur.² Bunların tamamı Karadeniz’in kuzeyindeki ırmaklardır ve o günlerde Peçeneklerin yaşadığı yerlerde bulunurlar. İlkinde Dnyeper nehrinin Türkçe ismi Var’ı görmemiz gerekiyor.³ Üçüncü nehir Dnyester’in Türkçe ismi Turla, dördüncü nehir Prut, beşincisi ise Seret olarak gayet açık. Seret’e uzanıldığına göre ikinci nehir de Bug olmalıdır, çünkü geriye o kalıyor.⁴

Konstantinos Peçeneklerin yaşadıkları yerleri Don nehri kenarından başlatır ve Aşağı Tuna’ya kadar uzatır.⁵ İmparator burada Tuna ve Don nehirlerini Peçenek ülkesinden akanlara dâhil etmiyor; sadece sınırı bu iki nehirle çiziyor. Belli bir dikkatte davranmış gözüküyor. Ama bu durum soruların ardı ardına gelmesini engellemiyor: Peçeneklerin şimdi yaşadığı Tuna-Don arasındaki arazi eskiden Macarların yaşadığı yer ise, Macarlar eskiden Eteköz’de yaşamıyorlardı. Macarlar eskiden İdil nehriyle bağlantılı olmasını beklediğimiz Eteköz’de oturuyorlarsa, o eski yurtları şimdi Peçeneklerin yaşadığı Don-Tuna arası bozkırlar değildir. Eğer Peçenekler şimdi gerçekten Macarların eski yurdunda oturuyorlarsa, bu yurt Eteköz olamaz, çünkü içinden Eteköz ve Közü nehirleri geçmiyor. O halde Eteköz adı verilen ülke ile Peçenek istilasını telif etmekte büyük bir hata ve çelişki ortaya çıkıyor. *DAI*’nin kaynak tenkidini yapan son çalışmanın yazarı Hölbling’in ifadesiyle, Konstantinos’un ‘baştan savma’ bilgilerine kalırsak, Eteköz’ün yerini belirlemek mümkün değildir.⁶

Yine de konuyla ilgilenen herkes bir yer tayin etmiştir ve burası küçük farklılıklarla hemen tüm âlimlerce aynı yerdir ve yeredir. Kısaca değinirsek, Vámbéry *Etel* ve *Közü* kelimelerinde İdil ve Ozu’yu (Özü, Dnyeper) görür (Bu ikinci ismi de Oğuz’la ilişkilendirir). Dolayısıyla Eteköz İdil-Dnyeper arasındadır.⁷ Macarların 6-8 yy’lar ara-

¹ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington, 1967, s. 173, 177. Bu eserde 38-40. bölümler Macarlara tahsis edilmiştir.¹

² Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 175.

³ Bunun ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Karatay, O., “Dnyeper Nehrinin Türkçe Adı ve İzahı Gereken 2500 Yıl”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 26 (Yaz 2010), s. 17-26.

⁴ Moravcsik’in tespitleri: Constantine Porphyrogenitus, (1962) *De Administrando Imperio. Vol. II: Commentary* (bundan sonra ‘*DAI-Commentary*’), ed. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins - B. Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, London, s. 149; Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, s. 94; Czeglédy, Károly, “A IX. századi magyar történelem főbb kérdései”, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 48.

⁵ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 183.

⁶ Hölbling, Tamás, *A honfoglalás forráskritikája -I-*, Budapest, 2010, s. 160. İmparator’daki hatalı bilgiler eski ve yeni dönemlerin tarihçilerince genellikle kabul edilir: Engel, Pál, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*, London, 2001, s. 8. Konstantinos’taki veriyle ilgili edebiyatın en yeni ve toplu değerlendirmesi için bkz. Zimonyi, István, *A mogyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*, Szeged 2012, s. 121-138.

⁷ Vámbéry, Ármin, *A Magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest 1895, s. 140.

sında Kafkasların kuzeyinde Kuban havzasında Bulgar komşuluğunda yaşadıklarını her fırsatta vurgulayan Németh, Etelköz ismini 9. yy'daki gelişmelerle ilişkilendiriyor ve Dnyeper'in doğusunu Don'a kadar aşağıda göreceğimiz diğer yurt olan Levediya, batısını ise Tuna'ya kadar Etelköz olarak görüyor.⁸ Bu fikri batudaki hududun Tuna değil de Prut veya Seret olması ayrıntısıyla Czeglédy ve Rásonyi de benimserler;⁹ daha sonra da burayı Macarların 670'lerde Hazar müttefiki olarak (Bulgar kovalamacasında) aldıklarını söyleyen Róna-Tas, ona katılan Harmatta ve o kadar acele etmeyip, Macarlara İdil'i ancak 750 senesi civarında geçiren Bartha onları izlerler.¹⁰ Bu iki yurdun aslında aynı yer olduğunu düşünen Macartney, Don-Dnyeper arasını tayin ediyor.¹¹ Pritsak burayı kısaca Dnyeper havzası olarak görür.¹² Moravcsik *DAI*deki çelişkilere işaret eder ve kendisi ketum kalıp değişik görüşleri aktarır, ama ilim aleminin gerisinden onu ayıran şey, Etel isminin özel isim olabileceği, dolayısıyla *Etelköz*'ün İdil boylarında aranabileceği ihtimalidir.¹³ Engel de *Etelköz* kelimesinde İdil'in özel isim olarak bulunduğu düşüncesiyle ortanca yurdu İdil nehri kenarına koyar, ama batı tarafını Tuna'ya kadar uzatır.¹⁴

DAI incelemesine dönersek, İmparator bu konudaki dikkatsizliği öyle bir cümleyle zirveye çıkarır ki, artık anlama imkânı kalmaz. Tuna Bulgarları Peçeneklerle anlaşip Macarlara saldırırlar ve obalarını yok ederler: “*Türkler geri gelip ülkelerini bu şekilde boş ve tamamen tahrip olmuş bulduklarında, yukarıda söylendiği gibi, ırmakların adına göre adlanan bugün yaşadıkları yerlere yerleştiler. Türklerin önceden buldukları yer içinden geçen nehirlerin adıyla, Etel ve Kouzou, adlanır ve burada şimdi Peçenekler yaşar. Fakat Peçeneklerce sürülen Türkler gelmiş ve şimdi yaşadıkları toprağa yerleşmişlerdir.*”¹⁵

Peçeneklerce yenilip batıya göçmek zorunda kalan Macarlar, Aşağı Tuna'nın kuzeyinde bir yerlerdeyken Bulgar saldırısına uğruyorlar ve ırmaklara göre adlanan bugünkü topraklarına yerleşiyorlar. Hâlbuki adı geçen ırmaklar Macarların Orta Tuna boylarındaki yeni yurtlarını değil, Tuna ile Don arasındaki Karadeniz'e dökülen

⁸ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 153.

⁹ Czeglédy, “A IX. századi magyar történelem főbb kérdései”, s. 48-50; “Árpád és Kurzán”, *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 123; Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, 2. baskı, Ankara 1988, s. 120-121.

¹⁰ Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest 1996, s. 322-323, 414; Harmatta, János, “A Volgától a Dunáig”, *Magyar nyelv*, XCVII/1 (Mart 2001), s. 6; Bartha, Antal, “A magyar nép őstörténete” *Magyarország története -I-: Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, s. 526-527.

¹¹ Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 54, 91-92, 96.

¹² Pritsak, Omeljan, “From the Sábirs to the Hungarians”, *Hungaro-Turkica. Studies in Honour of Julius Németh*, yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, s. 30.

¹³ Moravcsik, *DAI-Commentary*, s. 148.

¹⁴ Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 10.

¹⁵ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 177.

ırmakları, dolayısıyla bugünkü Ukrayna arazisini anlatıyor. Ukrayna'nın batı ucunda iken yeniliyorlar ve batıya kaçıp Ukrayna'ya yerleşiyorlar. Böyle bir şey anlam verilemez. Batıdaki Macarlar yenilip yerlerini Peçeneklere bırakırken, Peçenekler Etel ve Közü ırmaklarının aktığı yere yerleşiyorlar. Bu ırmaklar Karadeniz'e akmazlar. Son tahlilde, bu cümleden anlayacağımız, yenilen Macarlar kaçıp şimdiki yurtlarına, Orta Tuna boylarına yerleşiyorlar, Peçenekler ise onların İdil boyundaki yurtlarını alıyorlar. Bu durumda Tuna ile Don arasındaki uçsuz bucaksız arazi sahipsiz mi kalıyor?

Şimdiye kadarki çalışmalarda bu açmazı aşmak, yani hem Etel kelimesinden faydalanmak, hem de Tuna-Don arasındaki “Peçeneklerin şimdi yaşadığı arazinin” dışına çıkmamak için, *etel* kelimesinin ırmak anlamında bir cins isim olduğu düşüncesine sığınılmıştır.¹⁶ Elbette bunun yazılı bir kaydı yoktur; tek delil olarak Çuvaşçada bu kelimenin ırmak anlamında bir cins isim olarak da kullanıldığı verilir. Hâlbuki bunu anlayışla karşılamak gerekir, zira Çuvaşlar sadece İdil boyunda yaşarlar ve ırmak olarak tek bir sudan bahsederler. Üstelik Çuvaşça sözlükler böyle bir kullanım vermezler.¹⁷ Genel Türkçede ise en baştan itibaren durum gayet açıktır. İdil özel isimdir ve “Kıpçak illerinden akan bir ırmağın adıdır, Bulgar denizine dökülür; bir kolu Rus diyarına gider.”¹⁸

Macarların bunu cins değil, özel isim olarak bildiklerini ve bu şekilde kullandıklarını da iyi biliyoruz. En başta Konstantinos'un buradaki kaydı bu ismin bir ırmağa ait olduğunu açıkça söylüyor. Simon Kézai'nin 1282-1285 arasında yazdığı *Gesta Hungarorum* 'Etul' nehrini Hazar denizine akıyor diye doğru tarif eder ama Macarların Don'a 'Etul' dediklerini söyleyerek işi karıştırır.¹⁹ P. Usta (P. dictus magister) adında biri tarafından 1205'te yazılan *Gesta Hungarorum*'da ise nüfus çokluğundan ötürü yurt arayışına çıkan Macarlar Rusya'ya, yani Suzdal'a gelmeden önce 'Etyl' nehrini geçtiler.²⁰ Dolayısıyla, Konstantinos'un çelişkili ifadelerinden Etelköz'ün yerini ararkenki en güvenle dayanabileceğimiz veri, bizzat bu ismin kendisidir. Bunu da İdil boylarında aramızda gerekmektedir. Macartney'in bir uyarısı gayet yerindedir. Macar yıllıkları

¹⁶ Moravcsik, *DAI-Commentary*, s. 149; Czeglédy, “A IX. századi magyar történelem főbb kérései”, s. 48; Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 413. Róna-Tas bunu Berta ile ortak yayınladığı köken sözlüğüne de almıştır: Róna-Tas, András – Berta, Árpád, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden 2011, s. 345-347.

¹⁷ Bayram, Bülent, *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya 2007, s. 40: “İdil ırmağı”; Fedotov, M. R., *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskoğo Yazıka -I-*, Çeboksarı 1996, s. 69: “Nazvanie reki Volgi”. Egorov'un köken sözlüğünde ise (*Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskoğo Yazıka*, Çeboksarı 1964) böyle bir madde bile bulunmaz, çünkü özel isimdir.

¹⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi*, cilt I, çev. B. Atalay, 3. basım, Ankara, 1995, s. 73.

¹⁹ Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs, Budapest 1999, s. 19, 21.

²⁰ Rady, M., “The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation”, *South and East European Review* 87-4 (2009), s. 690.

incelenirken önemli olan Etil ismiyle hangi ırmağın geçtiği değil, bir özel isim olarak geçmesi ve böyle bir ismin bilinmesidir.²¹ Üstelik Dnyeper veya diğer ırmakların adını biliyorlar; bunları bir adı var; her halde başka bir ad daha kullanmayacaklardı.

*DAT*deki 'Etel' kelimesinde ırmak anlamını görmeye zorlayan bir sebep de 'közü' kelimesi gözüktüyor. Bunu Macarca düşünürsek, 'Etel arası' gibi bir anlam çıkar, ama Etelköz dememiz lazımdır (Bu yüzden ilgili edebiyatta asli biçimin sonundaki *ou* atılır ve 'Etelköz' biçimi kullanılır). Böyle bir kelimeyi 'ırmak arası' şeklinde açmak anlamlı ve makul gözüktüyor. Konstantinos da zaten Etel ve Közü adında iki ırmaktan bahsediyor. Ancak üzerinde çalıştığımız bölgenin Doğu Avrupa olduğu unutulmamalı. Orta Asya'dan yola çıkan biri Tuna'ya kadar Tuna büyüklüğünde beş nehir daha geçecektir. Bunların kolları bile kendileri kadar büyüktür. Toplamda dünyanın en 'ırmaklı' bölgesi burası olarak gözüktüyor ve böyle bir coğrafyada 'mezopotamya' algısından bahsetme imkânı bulunmaz. Dicle-Fırat ve Seyhun-Ceyhun ikilileri susuz bölgelerde öne çıkarlar ve 'mezopotamya' adlandırmasını hak ederler. Doğu Avrupa'nın bu sahasında ırmak arası olarak nitelendirebileceğimiz tek yer İdil ve Don'un birbirine en yakın oldukları noktanın hemen güneyi ve kuzeyindeki küçük bölge olabilir. Bu bapta krş. İbn Rusteh: "(Karadeniz'e) iki büyük nehir dökülür. Bunlardan biri Ceyhun'dan daha büyüktür. Macarların oturdukları yerler bu iki nehrin arasında kalır".²² Burada iki nehrin Karadeniz'e aktığı söyleniyor ama öte yandan yine aynı yazara, daha doğrusu bağlı bulunduğu geleneğe göre, İdil Bulgarlarına bağlı bir topluluk olan Eskillerin hemen bitişiğinde Macar ülkesi başlamaktadır.²³ Böyle bir hudut ancak İdil-Don yaklaşmasının üst taraftaki bölgede olabilir.

Kelimeyi Macarca açıklama mecburiyetimiz yok. Türkçe de olabilir. Sondaki sesli de Macarca değil Türkçe oluşu ihtimalini artırıyor. Bu durumda Etelközü ifadesi açıkça İdil'in kaynağına, yani incelediğimiz konuya uygun olarak Başkurdistan bölgesine işaret edecektir. İdil'den daha büyük bir ırmak olarak ona katılan Çulman (Kama) nehrinin Başkurdistan'dan gelen kolunun Türklerce 'Ak İdil' (Rusça 'Belaya') adlanması, eski Türk zihnindeki İdil algısının doğudan, Başkurdistan'dan gelip güneye dönen ve Hazar'a dökülen bir ırmak olduğunu gösterir.²⁴ Dolayısıyla Ak İdil'in çıktığı ülkeye İdil'in kaynağı manasında Etelközü (gözü) denmesini beklemek yanlış olmayacaktır. Bilim âlemini böyle düşünmekten alıkoyan şey, Konstantinos'un kendi içinde

²¹ Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 52.

²² Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998, s. 38.

²³ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38.

²⁴ Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, çev. A. Acaloğlu, İstanbul, 2005, 402; Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 429. Aşağıda geçeceği üzere, 1236'da Macar rahip Julianus'un doğuya giderek bulunduğu, İdil Bulgar ülkesinden "on gün kadar doğuda" yaşayan Macarlar, "İdil nehri boylarında"dırlar. Dolayısıyla onları İdil üzerindeki Bulgar ülkesinin doğusuna yerleştirebilmek için Çulman-Ak İdil boylarına koymamız gerekiyor.

barışık olmayan ifadelerini temel almaktan kaynaklanıyor. *DAI*'deki ifadeleri tefsir için 200 yıldır harcanan çabanın küçük bir kısmı da hatalarını tamir için sarf edilseydi, konu çoktan vuzuha kavuşmuş olurdu.

Eğer vakayiname bu kadarla kalsaydı, çelişkiyi burada noktalayacaktık, ama Konstantinos o günlerde Macarların başından geçenleri daha ayrıntılı veriyor ve okuyucuyu kendisine daha çok bağlıyor. Bu uzun metni cümle cümle şerh etmek en uygunu olacaktır:

“*Türk (Macar) milletinin yurdu eskiden Hazar’ın yanında, ilk voyvodaları (βοεβόδου) adına ithafen Lebedia denen yerde idi; bu voyvoda Lebedias (Λεβεδίας) kişi adıyla adlanırdı, fakat makamının rütbesine, ondan sonra diğerlerinde olduğu gibi, voyvoda denir.*”²⁵ Hazar’ın yanı sıra ifadesinin yerbilgimizde bir kesinliği yoktur. Hazar’ın eli İdil Bulgar’a bile uzandığına göre, günümüzdeki Başkurdistan arazisine yerleştirilen Eski/Büyük Macaristan’ın dahi Hazar’ın yanında diye tarif edilmesine şaşmamalı. Bununla birlikte, ilk akla gelen şey elbette Don nehrinin batı yakasıdır.

İlk Macar beyinin adı *Levedi* biçimiyle yerleştirilir. Ancak anlamını Macarcada çözmekte sorun vardır. Bu kelimeyle ilgili akla hemen Slavca *lebed* ‘kuğu’ kelimesi gelmektedir ve kimi âlimlere göre muhtemelen Slavlardan alınmıştır. Böyle bir alıntı için paralel örnek de aynı cümlede geçen yine Slavca *voyvoda* kelimesidir (Bugünkü Macarcada *vajda*). Bu ismin Slavların yaşamakta olduğu Kiev güneyindeki Lebed yerleşimine işaret ettiği öne sürülmüştür. İlk öne süren kendisi olmasa da, Fehértói sonraki yıllıklarda geçen *Levente* biçimini esas alarak ve bu *Levedi*’nin ismiyle aynı kabul ederek, sona Eski Macarca küçültme eki *-ta/-te* ekler.²⁶ Aşağıda geçeceği üzere, Macarlar Don nehrinin batısındaki sahada yeterince uzun süre kalmış ve Doğu Slavlarıyla hemhal olmuşlardır. Bu esnada böyle bir ödünçleme düşünülebilir ama Slavca açıklaması kesinlikle nihai çözümü sunmaz ve tartışmayı bitirmez. Başka açıklamalar için kapı açıktır. Örneğin bunu *ilbat* okumak da mümkündür ki, Oğur-Bulgar dünyasında yaygın olan *bat* sanını içerir ve *ilteber* benzeri bir san olur. Yani bir kavmin başına kağan tarafından atanmış veya hükümdarlığı onaylanmış yöneticiyi ifade eder. Böyle bir makam o günlerdeki tarihi gerçeğe, Hazar kağanına bağlılığa da uygun düşecektir. Kaynaklarda *Libertem* olarak karşımıza çıkan bir Hun-Bulgar önderinin adının *Alp Erdem* olduğu öneriliyor.²⁷ Bu da böyle bir durum olabilir. İdil Bulgar’da karşımıza ‘yıltabar’ olarak çıkan ismin Genel Türkçede ‘ilteber’ olarak görünmesi ses uyumuyla ilgilidir. Burada da *ilbat* > *ilbet* gelişmesi beklenebilir.

²⁵ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 171.

²⁶ Mevcut tartışmaları Hölbling verir: Levedi adının anlamı için Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 136-142, yeriyle ilgili s.138. Fehértói’nin tartışmaları için bkz: “Lebediasz vajda”, *Magyar Nyelv*, XCV/3, Güz 1999, s. 320-323; “Az ómagyar (Árpád-kori) –ta/-te denominális nomenképző eredetéről”, *Magyar Nyelv*, XCV/1, Bahar 1999, s. 45-53.

²⁷ Németh, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930 s. 168.

Ayrıca, Macar yıllıkları Álmos'tan, babası Ügyek'ten ve *DAI*'de geçmeyen daha birçok özel isimden bahsederken, bu erken dönemle ilgili *Levedi* benzeri bir isim vermezler. Bunu bu kelimenin özel isim değil, unvan oluşuyla açıklayabiliriz. Konstantinos'un ifadesindeki dolaşıklık da bunun özel isim mi, san mı olduğunu iyi anlamadığını gösteriyor.

Öte yandan, *voyvoda* sanının doğudaki Macarların dilinde varlığından emin olamayız. Konstantinos Macarlardan başka Hırvatların vs. elçileriyle de ayrıntılı görüşmüştür ve onlardan da Macarlar hakkında bilgi almıştır. Zayıf bağlarla oluşturulmuş etnik-siyasi bir birliğin alt bölümlerinin önderlerine uygun bir tavsif olarak belki daha önce öğrenilmiş bu kelimeyi uygulamak Konstantinos'ça uygun bulunmuş olabilir. Hatta Hırvatların Macar beylerinden *voyvoda* olarak bahsetmiş olmaları da aklımızda tutmamız gereken ihtimallerdendir.

“*Şimdi bu yerde, mezkûr Lebedia'da, aynı zamanda Khingilous (Χιγγιλούς) da denen Khidmas (Χιδμάς) adlı nehir akar.*” Don havzası ve Kuzey Kafkaslardan öneriler gelmekte ve özellikle Karadeniz'e akan nehirlerden biri olarak 42 bölümde geçen Συγγούλ nehri²⁸ ile özdeşleştirilmektedir,²⁹ ama bu son ırmağın nerede olduğu da bilinmez. Konstantinos'un böyle yakın bir bölgedeki ırmak isimlerine hâkim olamayışı işi karıştırmaktadır. Khingilous kelimesinde Kodıma nehrinin Türkçe ismini görmek isteyenler var, ancak bu ırmak Güney Bug'a katılan küçük bu sudur ve birinci Macar yurdu bu Bucak bölgesi gibi uçbatıda bir yere yerleştirmemiz gerekeceğinden, buna ihtimal veremeyiz. Yine 42. bölümde geçen, belki Don nehrine katılan Χαράχουλ nehrinin³⁰ ismiyle birlikte düşündüğümüzde, kelime sonlarında bir 'göl' görmek mümkün olacaktır. Deryadan dereyi bulan Türklerin ırmağa da göl demeleri gariipsenmemelidir, hele akıp akmadığı belli olmayan Doğu Avrupa'nın geniş akarsuları için.

Kafkasların kuzeyindeki alanda Kuban, Don ve İdil nehirleri Konstantinos'ta belirgin olduğuna göre, ya Orta İdil'in doğusuna atlayacağız, ya da Don nehrinin kuzeybatısındaki sulak alanda duracağız. Irmak isimlerinin hatırlanması yakın dönemlerde olacağı için ve elçilerin Başkurdistan'daki akarsuları hatırlamalarını bekleyemeyeceğimizden, bu ikincisi daha makul gözüküyor. Bu kez de İdil nehri boylarında olması gereken ikinci yurt olan Etelköz doğuda kalıyor, ilk yurt olan Lebediya batıya geçiyor. *DAI*'deki haberleri tertiplemenin zorluğunu gösteren bu örnek daha. Nitekim Czeglédy *Levedi* arazisinin Don'dan batıda, Ceyhani geleneğini³¹ izleyen İslam

²⁸ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 185.

²⁹ Moravcsik, *DAI-Commentary*, s. 147, 155.

³⁰ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 187.

³¹ 910 senesi civarında bir yerbilgisi eseri yazan Samanî veziri Ceyhani'yi takip veya teksir eden eserler için kullanılan bir ifade. Ceyhani'nin eseri günümüze ulaşmamış, ama muhtevastındaki bilgi sonraki eserler (İbn Rüsteh, Gerdizi, Bekri, *Hudûd'el-Âlem*, Mervezi, Avfi, Makdisi vd.) üzerinden süzülüp gelmiştir.

eserlerinde belirtilen yerlerde olması gerektiğini söyler ve yukarıdaki iki ırmak ismini Bucak'taki, Bug'a dökülen Kodıma ve İngul nehirleriyle açıklar.³²

Böyle karmaşık bir durumda belki Róna-Tas'ın dediği gibi Lebediya'nın ayrı bir ülke olarak aslında hiç olmadığı ve Etelköz içinde aranması gerektiğini düşüneceğiz,³³ belki de *DAL*den aldığımız bilgiyi tam tersine çevirerek bir mantık arayacağız. Dolayısıyla Czeplédy'nin bu ifadede büyüklüklerine laf edemeyeceğimiz ama diğer ırmaklara kıyasla küçük ve ehemmiyetsiz olan Kodıma ve İngul nehirlerini bulması işi çözüyor. Bu tespit doğruysa, muhtemelen Levedi zamanında Macar erkinin bu ırmakların aktığı bölgeyi de içine aldığı ifade edilmek istenmiştir; diğer ırmakları sayan elçiler sonradan bunları ilave etmiş, imparator ise bağlantıyı kaçırarak hem Lebediya diye bellediği memlekette akıyor olarak kaydetmiş, hem de iki ırmağı teke indirmiştir. Bu bir olasılık. Gördüğümüz iletişim aksaklıkları daha bir sürü olasılığı saymaya zemin hazırlıyor. Ama eğer batıdaki iki küçük ırmağın anılmasının lüzumsuzluğunu, Macarların o günlerde yaşadığı yerlerin daha doğuda olduğunu ve de sayılan ırmaklar içinde Donets nehrinin bulunmadığını birlikte değerlendirirsek, bu iki isimle Donets'in kastedildiğini düşünmek mümkün olacaktır. Aşağıda belirleyeceğimiz üzere, Donets nehri Macarların Don boylarındaki yurtlarının batı tarafında kalıyordu ve kaydadeğer bir büyüklükte olduğu için anılmasını beklemeliyiz.

Bu bapta belki Pritsak'ın bir önerisini tenkit ederken yeni bir çözüme ulaşabiliriz. Konstantinos'tan Macarların iki dilliliği bilgisini alan Pritsak, bu iki ismin tek bir nehir için kullanımını buna bağlar ama bu dillerden biri Moğolca, diğeri Türkçedir. Birincisini Türkçe olarak atadıktan sonra ikinci ismi inceler. Plinius Secundus'ta Don nehri için geçen 'Sinus' ismini alarak, sonuna da Moğolca *gol* 'ırmak' kelimesini ekler. Belirttiğimiz gibi, yine *DAL*de geçen Karakol kelimesini de Moğolca 'Kara ırmak' olarak açıklar.³⁴ Onun Moğolcaya sığınması, dillerini Türkçe olarak çok iyi bildiğimiz Suvarları Hsien-pi'lere bağlamasının zorunlu sonucudur.

Hâlbuki Hsien-pi dilini Moğolca olarak görecektir de sağlam zeminde değildir. Buna karşılık her iki kelimeyi de pekâlâ Türkçe görebiliriz. Don'un eski ismini Türkler de öğrenip kullanabilirlerdi ve sonuna 'göl/köl' getirebilirlerdi. Esas konuya geçelim. Macar vakayinmeleri eski yurdun ismini Dentumoger olarak verirler. Aşağıda bunları vereceğiz. Bu kelimenin izahı için çok çaba harcanmıştır. Bartha "ırmaklar Macar'ı",

Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 9; Zimony, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990, s. 21-22; *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, s. 184-186; "The Hungarian Passage of the gayhāni-tradition", *Chronica*, 5 (2005), s. 162.

³² Czeplédy, "Árpád és Kurzán", s. 123.

³³ Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 418.

³⁴ Pritsak, "From the Sábirs to the Hungarians", s. 22-23.

yani “ırmak arasında yaşayan Macar” der.³⁵ Don nehrine bağlama dışında uzlaşmış bir çözüm bulunmamaktadır. Bizim önerimiz ikinci hecede Macarca *tó* ‘göl’ kelimesini görerek ‘Don gölü’ gibi bir anlama ulaşmaktır (Doğuda bu ırmak Tan, Ten, Tin gibi isimlerle adlanır). Daha eski Sin ismini kullanan, belki de Hazar kökenli bir bilgiye başvuran Türk unsurlar bu ırmağa aynen Dentó gibi Sinköl diyeceklerdir. Bu da bize *DAF*deki bilmecenin cevabını verir. Tabii, biz de burada Pritsak’ın önerdiği gibi Donets’in kestedildiğini düşünüyoruz, zira eski zaman algısında Donets’in esas ırmak olduğu düşünülürdü, Don ise İdil sanılırdı.³⁶

Bu arada Pritsak Levediya için de ilginç bir öneri getirir. İdrisi’deki *نباريه* kelimesini *لباديه* şeklinde düzelterip ‘Lebediya’ya ulaştır.³⁷ Bu tamamen keyfi ve tahmini harf tashihlerine dayanmaktadır. Hâlbuki aynı kelimeyi *نبار* şeklinde düzelterek *Subar*’a ulaşmak da mümkündür.

“*Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu, fakat şu veya bu sebeple Σάβαρτοι άσφαλοι ismine sahiptirler. Türkler yedi uruktu ve başlarında yerli veya yabancı asla bir prens bulunmazdı; aralarında voyvodalar vardı; bu voyvodaların ilki adıgeçen Lebedias idi.*” Macar veya Onoğurların o dönem Türk değil de Savart adlanması bilgisi günümüz okuyucusu için kuşkusuz hayret uyandırıcıdır. Burada Konstantinos’un Macar veya Onoğur diye bildiğimiz topluluğa neden ısrarla Türk dediğini tartışmayacağız, çünkü çok geniş bir konudur; o dönemde neredeyse herkes Macarlara Türk diyordu. Bu konunun hakkıyla tartışıldığını da sanmıyoruz.

Burada karşımıza bir kez daha çıkan Levedi, işi daha da çıkmaza sokuyor. Eğer bu kimse Peçenek savaşlarını yapan 880’lerin sonundaki ‘eşitlerin birincisi’ olan önder idiyse, önümüzde anlaşılabilir bir ifade duruyor. 880’ler ile Konstantinos arasında sadece iki kuşak vardır. Bir halk iki kuşak önce nasıl başka bir isimle anılır? Topluluklar isimlerini zamanla değiştirirler ama birinden diğerine geçişte birkaç kuşaklık koşut kullanım dönemi gerekir. Buradaki örnekte keskin bir geçiş var ve bir isim birden bire terk edilip bir diğeri benimseniyor. İmkân dışı olmasa da, bunu kabul etmenin zorluğu ortadadır.

Buradaki ihtimal aralığını başka bir ihtimale binaen öne sürüyoruz: 10. yy ortasında yazılmış iki Hazar mektubunda Macarlara dair açık bir ibare geçmez. Çok sayıda halkın adı anılır; *Türku* kelimesiyle de Oğuzlar kastedilir ama Macarlara dair bir ipucu gözükmüyor. 60 yıl kadar önce Hazar komşuluğundan ayrılmış ve yeterince uzağa göçmüş bir halkın gündemden düşmesini doğal karşılamalıyız ama en azından mektuplardan birini yazan Hazar kağanı Yusuf’un kendi halkının da dâhil olduğu akraba Yafesoğullarının adını verirken onlara da akrabalık payesi vermesi beklenirdi. Yusuf *Onoğur* (*W.N.N.T.R.*) kelimesiyle Bulgarları anlatıyor ama Yafes soyundan gelen

³⁵ Bartha, “A magyar nép őstörténete”, s. 520.

³⁶ Pritsak, “From the Sábirs to the Hungarians”, s. 23.

³⁷ Pritsak, “From the Sábirs to the Hungarians”, s. 27.

10 akraba halk içinde Bulgar'ı ayrıca zikrediyor. Anlaşılan Tuna ve İdil Bulgar için ayrı isimler kullanmayı yeğlemiş, bölgesiyle ilgili hiç bilgisi olmayan muhatabını (Endülüs sarayının başdanışmanı Hasday bin Şaprut) böyle karışık bir işle yormamıştır. Bu 10'lu listede geçen S.İ.R. halkı acaba Macarları (da) ifade etmekte midir? O dönemde bu isme aday olan Dağıstan'daki Suvar kalıntıları ile İdil Bulgar'ın doğusundaki, Kaşgarlı'nın dillerinden bazı örnekleri verdiği Suvarlar gibi başka topluluklar da vardır. Ama Macarlar gerçekten de Konstantinos'un dediği gibi bir dönem *Savartoi* diye adlandılarsa, Yusuf'un bu 'eski' ismi alarak (eski kitaplardan okuduğunu kendisi söylemektedir)³⁸ ve üç ayrı birimi tek bir isimde toplayarak Macarları da Suvar adı altında akraba kavimler arasında vermiş olması beklenebilir.

Böylece *Sabartoi Asphaltoi* ifadesine geçmiş olduk. Burada Sabar/Suvar boyundan başka bir halk akla gelmediği için, başka ihtimaller üzerinde de durulmamıştır.³⁹ Fakat çözülmesi güç olan bilmece, mevcut tarih bilgimiz çerçevesinde Suvarlar ile Macarların kaderini geçmişte bir yerde telif etmektir. Kağan Yusuf'un ihtimal hesabına kalmış işareti dışında Macar veya Onoğurlarla Suvarları bir araya getiren başka bir kaynak, hele 10. yy'ın hemen evvelerindeki asırlar için şimdilik bulunmuyor.

Suvarların hadiseyle ilgili yakın geçmişlerini kısaca hatırlarsak, 5. yy ortalarında Oğur boylarına baskı uygulayıp, muhtemelen Ak İdil boylarındaki (Başkurdistan arazisi civarı) yurtlarından sürüyorlar. Oğur elçileri 463 senesinde Bizanslılara geliyor ve durumu anlatıyorlar.⁴⁰ Oğurların iki kolundan On veya Kara Oğur denilen kısmı Don nehri boylarına yerleşirken, ki bunlar sonraki Macar birliğinin esas etnik harcını oluşturacaklardır, Sarı (Ak) Oğurlar daha sonra başka hadiselerle ilgili yeniden gözükmek üzere ortadan kayboluyorlar. Oğur elçilerinin Bizanslılara kendilerini Suvarların (*Sabiroi*) kovaladığı şikâyeti, kaynaklarda 6. yy'la birlikte bu kavmin birden bire tezahürüyle haklılık kazanıyor. Ancak Hazar'ın kuzeybatı sahiline yerleşmiş olan bu topluluğun adını çoğunlukla Güney Kafkas sahasıyla alakalı işlerde duyuyoruz. Dağıstan sahil bölgesinde kurulu bulunan devletçikleri Göktürk hâkimiyetini tecrübe ettikten sonra Hazar devletini meyve veriyor. Tarihi çerçeve ve pek çok eski kaynağın anlamlı işaretini değerlendiren günümüz araştırmacılarının neredeyse tamamı, Hazar devletini Suvarların devamı olarak nitelemektedir. Aşağıda değinileceği gibi, Kafkasların güneyine Suvar göçleri de olmuştur.⁴¹

³⁸ Kokovtsov, P. K., *Yevreysko-Hazarzkaya Perepiska v X veke*, Leningrad, 1932, kısa nüsha s. 74, uzun nüsha s. 91-92.

³⁹ Kelimenin başka bir boyu değil, Macarları anlattığı düşüncesiyle, bu kelimeye münhasır köken açıklamaları da yapılmıştır ama bir Türkçe diğeri ise İranidir: Zimonyi, *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, s. 121.

⁴⁰ Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahu Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995, s. 65-66.

⁴¹ Türkçede konuyu gayet ayrıntılı ve geniş açıdan inceleyen iki önemli çalışma vardır: Başstav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Bellekten*, XVII-XVIII (1941), s. 53-99; Karatay, Osman, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/1 (2010), s. 99-116.

Hazar-Suvar aynılığını veya ardılığını tekdüz edecek fazla bir malzememiz bulunmuyor. Sadece kağanlık soyunun Göktürk asıllı olduğunu, büyük ölçüde tahmine dayalı olarak söyleyebiliriz, ama devletin dayandığı esas etnik kütle Suvarlar olarak gözükyor. Konuyu bütün kaynaklardan daha iyi bilmesi gereken Hazar kağanı Yusuf mektubunda Hazar ve Suvar'ı akraba iki ayrı halk olarak verdiğinden, mümkün gözüken tek uzlaşma noktası Suvarlar başlıklı makalemizde önerdiğimiz gibi, Hazar'ın Suvar birliği içindeki yükselen ve bir süre sonra kendi başına anlam ifade eden bir boy haline gelmesini düşünmektir. Bu yüzden bölgeye bir Hazar göçünün haberi bulunmuyor ama belli belirsiz bazı haberlerden sonra karşımıza büyük bir devlet çıkıyor. Aynısı, aşağıda değinileceği üzere, Macar hadisesi için de geçerlidir. Kaynaklarda adı 'Macar' olan bir kavmin Doğu Avrupa'ya gelişine dair hiçbir haber bulunmaz.⁴² Vaki olan şey Onoğur göçüdür; muhtemelen 463 civarındaki Oğur göçleri aynı zamanda Macarların gelişini içermektedir. Don nehri boylarında geçen 500 yıl boyunca Macar kabilesi güçlenmiş, sayısı artmış, kendi başına bir önem kazanmıştır. Tarihin işleyişinde etnik süreçleri, özellikle de dönüşümleri nazara almadan, bütün etnik birimleri süregelen topluluklar olarak düşündüğümüzde hiçbir sorunun cevabını bulamayız.⁴³

5. yy'daki Suvar ve Oğurların ve 9. yy'daki Hazar ve Macarların birbirinden farklılığını, hatta hasımlığını nazara alırsak, Macarların eskiden Suvar diye adlanmasını düşünmenin hiçbir mantık zemini kalmaz. Konstantinos burada büyük bir hata mı

⁴² Macar kelimesinin ilk geçişi oldukça tartışmalıdır ve sınırlan en eski örnek bile ancak 6. yy'a gider ve bir göçle ilgili değildir. Kırmın'ın karşı tarafında, Taman yakınlarında olduğu hesaplanan bir Hun topluluğunun önderi olarak 528'de geçen Μουαγερις'in ismi yaygın bir şekilde Macar kelimesinin ilk geçişi olarak kabul edilir (Németh, *A Honfoglaló Magyarország Kialakulása*, s. 165, 167; Czeglédy, Károly, "A magyar népnév legrégebb előfordulása a forrásokban", *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest, 1985, s. 56, 60-61.). Theophanes'in verdiği habere göre, Bosphoros yakınlarındaki Hunların önderi olan Gordas adlı birisi vafatiz olur ve Bizanslılarla ittifak kurar. Lakin memleketine dönüşünde halk öfkelenir ve onu öldürüp yerine Muageris'i hükümdar yaparlar (Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C Mango - R. Scott, New York, 1997, s. 267). Németh, *a.g.e.*, s. 167-168, bu isimde Macar'ı bulmakla yetinmez, Gordas'ın adında da Oğur'u görür. Sondaki *-da* beklediğimiz gibi küçültme ekidir. Ancak aynı bölgede geçen başka bir isim buna koşut olabilir. Yine Konstantinos'a göre Ak Hırvatları (Ak Oğurlar) Galiçya'dan Dalmaçya'ya götüren yedi kardeşten birinin adı Μουχλώ'dur ki (DAI, s. 142-143), Türkçe kurulumu 'Mügel' biçimindedir (Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 84). Her iki topluluğun da Oğur çatusı altında görülmesi gerektiğinden, bu ismi 'Muageris'le karşılaştırmak mümkündür. Öte yandan, Macar kelimesinin en eski geçişi için Ptolemeus'a göre Ural ile İdil arasındaki arazide bulunan Μασσαο halkının ismini görme önerileri vardır. Buna göre işbu biçim sözde 'Uğor' çağının **mañc*' biçimine denk gelir; bu ise Magyar kelimesinin ilk kısmının (magy) dengidir (Harmatta, "A Volgától a Dunáig", s. 3). Bartha'ya göre Muageris Bulgar veya Hun idi ve ondan Macar ulusunun çıkışı imkânsızdır: "A magyar nép őstörténete", s. 480.

⁴³ 'Macar' adını taşıyan bir topluluğun göçüne dair haber bulunmayışı sorununun çözümüne dair bu çerçevedeki yeni bir öneri için bkz. Karatay, Osman, "Magyarok vagy «hungarok»: a nép eredetének kutatása", *A Székita Népek Hitvilága*, yay. Oubrasznszky Borbála - Marác László, Budapest, 2010, s. 175-183; Türkçe çev. "Macarlar veya Onoğurlar: Köken Araştırmalarında Etnik Süreçleri Gözetmek", *Turan*, Sayı 11 (Ekim 2010), s. 27-34. Bartha, "A magyar nép őstörténete", s. 489, Macarların Sarı Oğurların müttefiki olarak Karadeniz bozkırlarına indiklerini düşünür ama illa ittifak içinde olacaksa bunlar Sarı değil, Kara/O On Oğurlar olmalıdır.

yapıyor, yoksa başka açılardan konuyu tekrar düşünmeli miyiz? Macar ve Suvarları telif eden en köktenci çalışmayı Pritsak yapmıştır. Ona göre 4. yy'da Doğu bozkırlarına hakim olan Hsien-pi, yani onca Moğol olan 'Sâbir'lerin yönetici uruğunun ismi olan Mu-jung kelimesi 'Mağçar'ı temsil etmektedir. Bunlar Güney Sibiry'a da yerli Ugor kavimleriyle karışmışlar ama eski dönemlerde bu halk onların ismiyle (Sabartoi Asphaloi, aşğ. bkz.) anılmıştır. Daha sonra ise yönetici uruğun ismi öne çıkmış ve Macar olarak bilinmişlerdir.⁴⁴

Bartha'ya göre ise Suvar ismi Hazarların diğer bir adıdır ve Hazar hakimiyeti sebebiyle bu ismi almışlardır. Daha sonra da bağımsız hareket ederken eski Göktürk hâkimiyetine işaretle kendilerine 'Türk' denilmiştir.⁴⁵ Fakat Suvar kelimesi Hazar'ın eşanlamlısı olarak kullanılmaz. Kaynaklardaki işaretlerden ancak Hazar uruğunun muhtemelen Suvar kavminin mensubu olduğu ve zamanla güçlenerek, onu bastırıldığı bilgisine ulaşabiliriz.⁴⁶

Macar kabilesini Onoğur birliği içinde Don boylarına gelmiş ve zaman içinde nüfusu artarak öz kaynaklarına dayanmış bir topluluk olarak nitelememiz mevcut kaynak ve haber yokluğunu açıklamaktadır. Ama sonraki kaynaklarda Onoğurlar ile Macarları ayrı tutan ifadeler acaba işbu etnik süreç sonunda ortaya çıkan resmin tavsifi midir, yoksa kökendeki bazı ayrılıklara mı işaret ediliyor? Konstantinos'un aşağıda anlatılacak Hazar'dan kopma bir topluluk olan Kabarlardan Macarlardan farklı bir dil konuşuyor olarak bahsetmesi,⁴⁷ buna karşılık esas kitleyi oluşturan yedi Macar kabilesi içinde dil ayrılığına değinmemesi, birinci seçenekteki kanaati takviye etmektedir.

İkinci türdeki haberlere gelince, ezcümle, tarih olarak 930'ları verse de, olayların içeriğinden 890'lardaki Peçenek-Macar-Bulgar-/Bizans savaşlarını anlattığını gördüğümüz Mesûdî, 'Valandar'daki Rumlar' ile savaşan dört 'Türk' kavminin adını verir: Becni, Başkurt, Peçenek ve نوكرده.⁴⁸ Bu sonuncusunu ancak Onoğur olarak çözebiliriz.⁴⁹ Bu savaşlarda Valandar'daki Rumlar "onların müdafasız kalan yurtlarını yağmaladılar. Pek çok kadını, çocuğu esir aldılar, sürülerini götürdüler." Bu bahis DAI'de de vardır.⁵⁰

⁴⁴ Pritsak, "From the Sâbirs to the Hungarians", s. 28-29.

⁴⁵ Bartha, "A magyar nép őstörténete", s. 519.

⁴⁶ Karatay, "Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi: Suvarlar", s. 108.

⁴⁷ "Böylece onlar (Kabarlar) Türklere Hazarların dilini öğretti ve bugün dahi aynı dile sahiptirler, fakat Türklerin diğer diline de sahiptirler." (Constantine Porphyrogenitus, DAI, s. 175).

⁴⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 53.

⁴⁹ Bkz. Golden, Peter B., "The People نوكرده", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I (1975), s. 21-35. Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s. 46, bu kelime için *Unkâriya* diye bir okuma önerir.

⁵⁰ Peçeneklerden alınan yenilgiler Macarların hafızasında derin yer etmiş benziyordu ki, bütün Avrupa'yı dize getirdikleri ve İspanya içlerine seferler düzenledikleri günlerde bile Peçeneklerin adından ürperiyorlardı: "Türk kabilesi de bu bahsedilen Peçeneklerden çok ürperir ve korkar, çünkü onlar tarafından defalarca yenilmişler ve toptan yok olma sınırına getirilmişlerdir. Bu yüzden Türkler Peçeneklere hep endişe ile bakarlar ve onlarca denetimde tutulurlar (Constantine Porphyrogenitus, DAI, s. 51)." Ve bu konuda onları ikna etmenin imkânı yoktu: "Bir

Buradaki hadise, Bizans kaynaklarından bildiğimiz üzere, Macarlarla Bulgarlar Bizans kışkırtmasıyla birbirine girdiğinde, Bulgar hükümdarı Simeon'un ani bir hücumla Karadeniz kuzeyindeki Macar obalarını kırıp geçirmesidir. Yani Valandar'daki Rumlar Tuna Bulgarlarıdır. Zira onlardan sürekli 'Hıristiyanlaşanlar' diye bahsetmektedir ki, bunu o dönemde başka bir halk için kullanmasını düşünemeyiz. Mesûdî diğer bir eseri olan veya ona atfedilen *Et-Tenbîh ve'l-İşraf*'ta bu konudaki kuşkuları giderir: "*Bulgarlar Valandariyye denilen göçebelere dendir. Başkurt, Peçenek ve Becniler de Valandariyye'dendir*".⁵¹ Bu 'Valandar' kelimesinde Hazar üzerinden alınmış (< W.N.N.D.R.) bir Onoğur kelimesini görmekteyiz. Dolayısıyla Mesûdî derin tarihteki bir gerçekliğin farkındadır ve Onoğurluğu bir üst kimlik olarak hepsine vermektedir. Tabii ki Peçenekleri ayrı tutmamız gerekiyor.

Bu fasılda Başkurt kelimesi doğrudan özgün Macar kabilesine, نوكرده ise o günlerde Don boylarındaki son günlerini yaşayan Onoğurlara işaret ediyor. Nökerde'nin Valandar, yani Tuna Bulgar'dan ayrı tutulması ilginç. Ayrıca Nökerde ve Başkurt olarak iki kısım var. Yalnız bu olayları 930 senesi civarına koyar ki, burada hata olabilir. Bu dört kavmin hepsini de Türk olarak adlanması ilginç. Valandar halkından Hıristiyanlaşanlar diye bahseder. Bu onların Bulgar olduğunu gösterir.

Dolayısıyla Mesûdî Türk bütünü içinde Macar ve Onoğurları ayrı iki topluluk olarak görmektedir. Bunu o dönemde Macar kabilesinin artık büyük ve bağımsız davranacak kabiliyette bir topluluk haline gelmesiyle açıklamak mümkündür ama belki de Mesûdî'nin eserini yazmayı bitirdiği günlerde yazmaya başlayan Konstantinos'ta böyle bir şey hissedilmez. Onda yedi kabileden biri olarak geçen Megyer'lerin hiçbir özelliği ve önceliği yoktur. Bu, İslam kaynaklarına kıyasla Konstantinos'un en büyük zayıflıklarından biridir.

Yurt tutan Macar topluluğunun özünde iki ayrı yeknesak topluluktan (Kabar, Sekel vs. 'yardımcı' halkları hariç tutarsak) oluşmuş olabileceğinin bir kaydı ise Hamevî

keresinde Papaz Gabriel imparatorluk yetkilendirmesiyle Türklere gönderildiğinde onlara şöyle dedi: "İmparator sizin gidip Peçenekleri yerlerinden sürmenizi ve (eskiden oralarda siz yaşadığımız için) onların yerine yerleşmenizi belirtiyor; ta ki, imparator hazretlerine yakın olmanız ve istediğimizde hemen size gelip sizi bulayım." Sonra Türklerin önde gelen adamları tek bir ağızdan haykırdılar: "Onlarla savaşmadığımız için, kendimizi Peçeneklerin nişan tahtası yerine koymuyoruz, çünkü onların ülkeleri geniştir ve halkları kalabalıktır ve onlar şeytanın kardeşleridir ve bunu bize bir daha söyleme, çünkü hiç hoşlanmıyoruz." (DAI, s. 57). Ancak, Konstantinos'un haberlerini esas alırsak, Macarların başına gelen bu felaketin sebebi yine Bizans'tır: "Bundan sonra, İsa'yı seven ve namılı imparator Leon'un (İmparator 4. Leon, 886-912) davetiyle bu tarafa geçtiler ve Symeon'la savaştiler ve onu tamamen yendiler ve sürdüler ve onu Moundraga (Şumnu yakınlarındaki, kabartma Tervel heykeliyle ünlü Madara) adlı şehirde kapatarak Preslav'a kadar girdiler ve ülkelerine geri gittiler. O zaman Arpad'ın oğlu Lioutikas (Levente) onların prensi idi. Fakat Symeon Romalıların imparatoruyla bir kez daha barış yapıp harekette serbest kalınca, o Peçeneklere haber gönderdi ve Türklere saldırıp yok etmek için onlarla anlaştı. Ve Türklar bir askeri sefere çıktıklarında, Peçenekler Symeon'la birlikte Türklere karşı yürüdüler ve ailelerini tamamen yok ettiler ve ülkelerini koruyan Türkleri oradan feci şekilde sürdüler." (DAI, s. 177).

⁵¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 57.

(ö.1229) ve Mağribî'den (ö.1286) geliyor. Eserini İslam coğrafyacılığının çöküşte olduğu dönemde yazan Mağribî, Macarlarla ilgili güncel bilgiye sahip gözükmektedir ve eski eserlerden nakiller yapmaz. Onlara Başkurt adını verir: “*Alman ve Nemçe ülkelerinden sonra Başkurt ülkesi gelir. Bunlar Türk olup eski zamanda Almanlara komşu olmuşlardır. İslam'ın kaidelerini öğreten bir fakih tarafından Müslüman edilmişlerdir... Başkurtların doğusunda Hungarlar bulunur. Bunlar da Başkurtlar gibi Türklere dendir. Almanlarla komşu oldukları için Hıristiyan olmuşlardır.*”⁵²

Burada Başkurt kelimesini Macar, Hungar'ı ise Onoğur olarak kurmaktayız. Bunlardan birini tamamen Müslüman görmesinden hareketle, bu bilgisini Hamevî'den veya eserini yazdığı yer olan Şam'da iyi bilinen Macar Müslümanlar hakkındaki başka bilgilerden derlediğini söylemek mümkündür. Macar Müslümanlarla oturup hayli sohbet eden Hamevî, bizzat onların dilinden kendi adlarının Başkurt, Hıristiyan olan milletin ise Hungar olduğunu aktarır.⁵³

Vakıa, Macaristan'da o günlerdeki durumun farkındayız ve bu haberle açık bir çelişki var. 13. yy Macarları, yıllıklarına yansıdığı kadarıyla, artık kendi içlerinde Macar (*Mogerî*) ismini kullanmaya başlamışlardı, zira Hunor ve Mogor adlı iki atadan gelirler ve ‘Hungar’ kelimesini yapışma bir isim olarak görürler. Bu, isimsiz *Gesta*'ya göre yabancıların, Kézai'ye göre ise Batılı halkların Macarlara verdiği isimdir ve boylarına yerleştikleri Ung nehri üzerindeki bir hisarın (Ungvár) adına binaen öyle adlandırılırlar.⁵⁴ Bu arada ‘Baskurt’ kelimesinin 1205 tarihli ilk Macar yıllığında hiçbir şekilde geçmediğini belirtelim. Bu Başkurt bahsine aşağıda tekrar döneceğiz. Milletleşme dönemi tamamlandıktan sonra yazılan Macar yıllıklarında eski kabile yapısının izi bile kalmaz (hatta bütün Macarlar “*tek bir ana ve tek bir babadan gelirler*”⁵⁵ ve saf Macar milletini oluşturan 108 uruk Azak boylarında hiçbir karışım olmaksızın Hunor ve Mogor'dan doğmuşlardı⁵⁶) ve *DAP*den öğrendiğimiz yedi boyun yerini yedi Macar önderi alır. Dolayısıyla Başkurt kelimesinin geçmemesini, Onoğur isminin unutulmasını ve yadın dilinde yaşayan biçimi olan Hungar'ın halk etimolojisiyle anlamsız bir kaynağa bağlanmasını doğal karşılamak gerekir. Macar yıllıklarındaki verinin bu sahadaki verimsizliği ve Konstantinos'daki zengin ama içinden çıkılmaz bilgi yığını karşısında, belli konularda ısrarcı olan İslam kaynakları tek kurtuluş yolu olarak gözüküyor ve belki de Başkurt kelimesinin peşinden giderek Eteköz bilmeceğini çözebileceğiz.

⁵² Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 203.

⁵³ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 132.

⁵⁴ Rady, “The Gesta Hungarorum of Anonymus”, s. 685, 688, 696; Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 79.

⁵⁵ Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 31.

⁵⁶ Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 25.

*DAF*deki “bir sebeple” ifadesi çok kafa karıştırıcı bulunmuştur. Bir halk bir sebeple şöyle veya böyle adlanmaz. Adlandırma doğru idiye, ya bu atalardan tevarüs edilmiş, eskiden kullanılmış ama zamanla tebdil edilmiş bir isimdi, ya da bir dönem Suvar hâkimiyetine veya boy birliğine dâhil olduklarından üst kimlik olarak bu ismi almışlardı.⁵⁷ Bu ikincisi bozkırda en çok rastlanan kalıplardan biridir. Üçüncü yol ise adlandırmanın yanlışlığı, yani sözkonusu halkça benimsenmese dahi, başkalarının öyle adlanmalarını ki, *DAF*de böyle bir şey geçmiyor. Dolayısıyla ilk iki ihtimal üzerinde durmamız gerek. Belki bu ikisini birleştirmek daha yerinde olacaktır. Buna göre, Güney Sibirya’daki yurtları Başkurdistan’ın daha doğusunda, Hakas bozkırında yaşayan Kırgızların da batı komşuluğunda, Tobol ırmağı civarında olan Suvarlar,⁵⁸ batılarında bulunan Macarların atalarının da yaşadığı Başkurdistan arazisine hâkimdiler ve isimlerini yaymışlardı (krş. bugünkü Sibirya ismi).

Oğur elçileri 463 senesinde Bizanslılara durumu anlatırken bir nüfus tazyikinden bahsetmezler ve Herodotos zamanından beri iyi bildikleri bir söylenti ile onları korkutmak için, en doğudaki Büyük Deniz’den gelen insan yiyen kuşların halkları korkutup kaçırdığını anlatırlar ve anlaşılın amaçlarına da ulaşırlar. Fakat gelişlerinin gerçek sebebini nüfus baskısı olarak görmekte hataya düşmeyiz. Oğurları kovalayan Suvarların Avar baskısına uğradığı söylene de, o dönemde Moğolistan arazisinde hâkim olup 90 yıl sonra Göktürklerce yok edilecek olan Avarların Güney Sibirya’daki Suvar yurduna böyle bir baskı kurduklarına dair yeterli verimiz bulunmuyor. En eski iki Macar yıllığı nüfus tazyikini vurgular ama Azak bataklıkları bölgesiyle ilgili olarak.⁵⁹ Bunun doğru olduğuna dair başka haberler de var, fakat biz en doğudaki yurttan ayrılmanın da nüfus baskısıyla olduğuna dair Macar hafızasında bir şeylerin kaldığını, daha doğudaki yurdu (Başkurdistan) unutan 13. yy yazarlarının bildiklerini Don boylarındaki yurt (Dentumoger) için uyguladıklarını düşünebiliriz.

⁵⁷ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 177, 192-193, Macar tarihinde hatırasını bırakan Suvar egemenliği hadisesini Macarların Kuban havzasında yaşadıkları döneme koyar. Buradaki sıkıntımız, Macarların ana kitlesinin burada bulunduğu birgün nihai olarak ispatlansa bile, Suvarların böyle bir hâkimiyet alanı kurdukları konusunda bir bilgimizin olmayışdır.

⁵⁸ Bkz. Karatay, “Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi: Suvarlar”, s. 102-103.

⁵⁹ Kéza’ın ‘takmış olduğu’ Azak bataklıkları bölgesinde yaşayan ve ‘Belar’ (İdil Bulgar) ülkesiyle ilişkilerinden İdil-Don yaklaşım bölgesine oturtmamız gereken Hunor ve Mogor’un halkı olan Macarlar, kalabalıklaştıklarından o memlekete sığmazlar ve batıya adam gönderip yeni yurt ararlar (Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 17, 25). Aynı figür Dentumoger’in çoğalan insanları artık besleyemediğini belirten isimsiz *Gesta*’da (Rady, “The Gesta Hungarorum of Anonymus”, s. 689) ve 1230’larda Orta İdil’e yolculuk yapan Macar rahip Julianus’tan bahseden mektupta (Dienes, Mary, “Eastern Misisions of the Hungarian Dominicans in the first half of the thirteenth century”, *ISIS*, XXVII/2 (1937), s. 237), da vardır. Bunun gerçek bir vaka ve batıya yürüyüşte bir bahane olduğunu günü gününe alınan bir kayıttan çıkarıyoruz. Macarların 889 senesinde Don boylarındaki yurtlarından Peçeneklerce sürüldüğünü söyleyen Regino, bu yurdun onları zaten besleyemediğini vurgular. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 70.

Dolayısıyla, muhtemelen artan nüfus baskısıyla (güney)batıya doğru kayan⁶⁰ Suvar ve onların egemenliğindeki Oğur boyları, Hun devletinin çöküşünden istifade ile İdil'in hemen batısındaki sahaya yerleşiyorlar. Onoğurlar Don nehrinin güneyinde kalan toprakları tutarken, onların camiasına dâhil olan Macar boyu en kuzeyde, Don nehrinin kıvrıldığı yerlerin her iki tarafında yerleşiyor. Peşlerinde ve belki de o ana kadar başlarında olan Suvarlar güneye dönüp Hazar sahillerine yerleşince ve tüm mesailerini Kafkasların güneyine verince, zaten kendilerinden kaçan ve hoşnutsuz olan Oğurlar bağımsızlaşıyorlar ve üst kimlik olarak Suvar kelimesini taşımaya sebep kalmıyor. Böylece Konstantinos'taki "bir sebep" ortadan kalkıyor. Konstantinos'un bu sebebi anlayıp anlamadığından ve bilgiyi ne ölçüde sadeleştirdiğinden emin değiliz. Bir dönem birilerine tabi oldukları gibi küçültücü bir hadiseyi dile getirmek istemeyen Macar elçileri de bu sebebi açmamış olabilirler. Unutmuş veya bilmiyor olmaları muhtemel gözüküyor; zira hemen aşağıda geçtiği üzere, 10. yy'da hâlâ 'Savartoi' ismini taşıyan ayrıldıkları akrabalarıyla bağlantılarını korumaktaydılar. 13. yy'da ise bu hadisat iyice bulanıklaşır ve yerini başka şekillerde cereyan eden usturelere bırakır. Bununla birlikte, örneğin isimsiz *Gesta*'da Atilla'nın oğlu Çaba'nın halkının 'Savard' (Zuard) kelimesiyle anlatıldığına dair iddialar vardır.⁶¹

İsmin *asphaloi* kısmı çoğunlukla sıfat olarak değerlendirilir ve kuvvetli, sarsılmaz, sağlam vs. Suvarlar açıklaması tutulur.⁶² Bunun yanında Suvar etnik ismini silerek ve cins isim anlamı vererek her iki kelimeyi İrani dilde "alaca atlı" şeklinde çeviren öneriler de vardır.⁶³ Keza, başka bir öneri bunda Ermenice *aspateal* "atlı, süvari" kelimesini görür.⁶⁴

"Bunlar Hazarlarla birlikte üç yıl yaşadılar ve Hazarlarla ittifak halinde tüm savaşlarına katıldılar. Cesaretleri ve ittifaklarından dolayı Hazar'ın kağan-prensi (χαγάβος ἄρχων)⁶⁵ Türklerin Lebedias adlı ilk voyvodalarına, yığılmasının ününden ve soyunun parlaklığından ötürü, eş olarak asil bir Hazar bayanı verdi, ta

⁶⁰ Sibirya'nın nüfus ihracının başka örnekleri de var. Bu bölgeden ikinci büyük kaymayı Kıpçak hürucu olarak görüyoruz. Daha doğudaki Kırgızlar ise önce nihayetinde Uygur devletini yıktıkları Doğu bozkırlarına doğru bir deneme yaparlar; daha sonraki dönemlerde de muhtemelen iki ayrı dalga halinde Tanrı dağlarına, şimdiki yurtlarına göç ederler. Yaklaşık her beş asırda bir buradan büyük bir huruş gözüküyor.

⁶¹ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 319; Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 149.

⁶² Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 321; Bartha, "A magyar nép őstörténete", s. 519; Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 288, 419. Bu sonuncu âlim işbu sıfat ve de Savart budun adıyla uğraşmaya değmeyeceğine inanır.

⁶³ Açıklaması için Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 143-144, 146-147.

⁶⁴ Zimonyi, *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, s. 121.

⁶⁵ Bunu 'kağan-reis' şeklinde çevirmek daha yerinde olur. Konstantinos muhtemelen kağan kelimesinin hükümdarlık sanı olduğunu bilmiyordu ve bu yüzden çeviriyi ikilemiştir. Bildiğimiz Hazar idare düzeninde icra makamında *kağan* değil *beg*'in bulunması gerekirdi ki, tüm kaynaklar buna dikkat etmektedir. Burada kağandan bahsedilmesi Hazarlarla ikili yönetime geçişin öncesindeki olaylardan bahis olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla, bu anlatılan vakalar Musevîlik öncesine aittir ve en azından 8. yy sonlarına gider.

ki ondan çocukları olsun; fakat öyle tecelli etti ve bu Lebedias'ın bu aynı Hazar hanımdan çocuğu olmadı.”

“Şimdi, önceden Kangar adlanan Peçenekler (çünkü bu ‘Kangar’ onların arasında asalet ve cesarete işaret eden bir isimdi), bunlar, o zaman Hazarlara karşı savaşa kalkıştular ve yenilerek kendi topraklarını boşaltmak ve Türklerin topraklarına yerleşmek zorunda kaldılar.”

Peçeneklerin doğudaki yurtlarından sürülmesini yine DAI'den okuyoruz: “Peçeneklerin yurdu aslında, Hazarlar ve sözde Oğuzlarla ortak sınıra sahip olarak, İdil nehrinde ve aynı şekilde Yayık (Γεήχ) nehrinde idi. Fakat 50 yıl önce sözde Oğuzlar Hazarlarla işbirliği yaptılar ve Peçeneklerle savaşa katıldılar ve onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler ki, bu ülkeyi bugüne kadar Oğuzlar ellerinde tutmuştur. Peçenekler kaçtular ve yerleşmek için bir yer arayışıyla etrafta gezindiler ve şimdi sahip oldukları araziye vardıklarında ve burada Türkleri yaşıyor bulduklarında onları savaşta yendiler ve sürdüler ve dağıttular ve buraya yerleştiler ve söylendiği gibi, bugüne kadar 55 yıldır bu memleketin efendisi oldular.”⁶⁶

Buradaki ‘üç yıl’ ifadesi, en çok 300 olmak üzere, üç rakamını içeren çeşitli önerilerle tashih edilir.⁶⁷ Czeglédy ise burada Peçeneklerle üç yıl boyunca süren ortak savaştan bahsedildiğini düşünür. Ona göre Ceyhani geleneğindeki Müslüman yazarlar da Peçenek ve Hazarların her yıl savaştıklarını söyleyerek aynı şeyden bahsetmektedirler. Ve o sırada başta Levedi vardır.⁶⁸ Czeglédy DAI'de anlatılan üç savaşı, daha doğrusu üç Peçenek saldırısını dar bir zamanda düşünmeye karşı çıkararak, araya biraz zaman koyar. İlk savaşta bunlardan birinin Suvar, diğerinin Kangar adlandığına dikkat çekerek, 854 civarını uygun görür.⁶⁹ Biz ise, yukarıda geçtiği gibi, bu ilk saldırıda çok eski dönemlerin anlatıldığını, Peçeneklerin sadece günah keçisi olduklarını düşünmekteliz. Peçeneklerin ‘Kangar’ adlandıkları dönem bilinen kaynaklarda 730'lara gelmekte (zira Orhon yazıtlarında anılmaktadırlar),⁷⁰ ama Ceyhani geleneğinin yazıya geçirildiği 870 civarında kullanımdan kalkmış ve sadece hafızalarda kalmış gözüküyor, çünkü Ceyhani'nin takipçilerinde böyle bir isim geçmez.

“Ve Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru

⁶⁶ Constantine Porphyrogenitus, DAI, s. 167. Peçeneklerin batıya doğru hareketlenmesinin sebeplerini Zimonyi ayrıntılı incelemiştir. “A besenyök nyugatra vándorlásának okai” *Acta Historica*, 106 (1998), s. 129-144.

⁶⁷ Bartha, “A magyar nép őstörténete”, s. 499-500. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 216, bunu 300 yıl olarak okur.

⁶⁸ Czeglédy, “Árpád és Kurzán”, s. 120. Zimonyi, “Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről” *Studia Varra. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samunolyevanadik születésnapjára*, ed. F. Makk, I. Tar, Gy. Wojtilla, Szeged 1998, s. 159-166, bunu ittifaktan ziyade “askeri hizmet sunma” olarak alır.

⁶⁹ Czeglédy, “Árpád és Kurzán”, s. 122.

⁷⁰ Muharrem, Ergin, *Orhun Abideleri*, 7. basım, İstanbul 1980, s. 27.

gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hala Türklerin eski ismi olan ‘Sartoi asphaloi’ ile adlanırlar.”

Takip eden sayfalardaki bir cümlede bu İran’a gidenlerle temasların sürdüğü anlatılır: “*Doğuda, İran bölgelerinde yerleşen adı geçen Türk milletine batı bölgelerine doğru oturan bu bahsedilen Türkler hala onları yoklayıp sık sık resmi haberler getiren tüccarlar gönderirler.*”

9. yy’daki bir Peçenek saldırısı esnasında ayrılan bir kolun güneye gitmesi, ancak müttefik (ve o günlerde güçlü) Hazarların yolu açmalarıyla mümkün gözüküyor. Ama bu yetmiyor. Güneye gitmek demek Müslümanların elindeki Derbent geçidini aşmak ve yine Müslüman arazisi olan Azerbaycan’a yerleşmek demektir. Kaynaklardan bu dönemde böyle bir hareket bilmiyoruz. Kayıt dışı kaldığına ihtimal vermek de zor, zira savaş sebebi olurdu ama bu dönemde böyle bir savaştan, hatta çatışmadan bahis yok. Belki bu yüzdendir, bugün ilim âleminde Marquart’tan başlayarak 750 civarındaki bir göçün daha muhtemel olduğu kanaati hâkimdir. Ama 9. yy’daki şartlar burada da değişmiyor. İslam ve Ermeni kaynaklarındaki bir tarama, 8. yy içinde bir Suvar topluluğunun Tiflis’in hemen doğusundaki bölgeye (Kakheti), Kür vadisi boylarına yerleştiğini gösteriyor ki, Müslüman değillerdir ve akınlarıyla etrafa zarar verirler. Hatta tedip edilmeleri gerekmiştir. Bu bölge Müslümanların elinden hiç çıkmadığına göre, bunlar ya eski dönemden kalmış veya sonradan yerleştirilmiş kimseler olmalıdır.⁷¹

Belâzurî’nin haberine göre, 737’deki Hazar zaferini müteakiben Mervan 20 bin ailelik bir Slav topluluğunu getirerek Hahit’e yerleştirmiştir.⁷² Bu topluluğun Slav olma ihtimali, yani ihtimalsizliği üzerinde çok durulmuştur. Yerleştirildikleri yere bakarak ve aynı yerde bir süre sonra etrafa rahatsızlık veren *Siyaverdi* halkının türediğini düşünerek, bunların kuzeyden getirilmiş Suvarlardan bir topluluk olduğuna hükmedilebilir. Üstelik vadinin bunların yaşadığı kısmına Ermenice ‘Madsaragadsor’ denilir ki, ‘Macar vadisi’ şeklinde çevrilir. Ancak 571-591 arasındaki İran-Bizans savaşları esnasında da Bizanslılar aynı bölgede Suvar topluluklarına rastlamışlardır. Yani daha önceki bir göç veya iki dalgalı bir göç düşünmeliyiz ve her halükarda Mervan’ın 20 bin ‘Slav’ ailesini burada bir yere koymalıyız.⁷³

“İran tarafına” yani Azerbaycan’a Suvar yerleşimleri kesin ve bugün pek çok yer adında yaşıyor. Böylece Konstantinos’un haberi doğrulanıyor ama tarihlemesine hiçbir şekilde itibar edemeyeceğimiz de ortaya çıkıyor. Bu örnek bize onun başka tarihlemelerine de kuşkuyla yaklaşma hakkı doğuruyor. Esas sıkıntımız Tuna boyundaki

⁷¹ Kafkasların güneyindeki Macarlarla ilgili genel bir çalışma olarak bkz. Helilov, M. – Nyitray, Sz., “Kaukázusi hunok és magyarok”, *A hunok öröksége*, yay. L. Marác – B. Obrusánsky, Budapest 2010, s. 97-142. Ayr. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 316-318; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 87-90.

⁷² Belâzurî, *Fütühu’l-Buldân*, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara 2002, s. 297.

⁷³ Konunun tahlili için bkz. Karatay, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrareniz Kavmi”, s. 110-111.

Macarların İran'daki Suvarlarla hâlâ haberleştiklerini söylemeleridir. Dağistan sahilindeki eski Suvar yerleşiminin zamanla Hazar haline geldiğini, daha doğrusu Hazar'ı doğurduğunu düşünürsek, burada öyle bir kastın olması zor gözüküyor. Böyle bir haber ilk elde akla ötelerdeki siyaseten örgütlü bir topluluğu, bir Suvar devletliğini getirdiği için de Azerbaycan'dakilerle haberleşmeyi düşünmek zor.

Burada işin resmi boyutunu abartmayıp ve hiç düşünmeyip, metinde belirttiği gibi tüccarlar, gezginler vs. yoluyla Azerbaycan'da yaşayan Suvar/Macarlar hakkında bir şeyler duymuş olmalarını anlamamız gerekir. Böyle bir duyum için imkânlar daima vardı. Örneğin Mesûdî'den yukarıda alıntıladığımız dört Türk boyu ile Valandar Rumları arasındaki savaşın sebebi Erdebili bir Müslüman tüccardı. Bu şekilde tüccarların her yerde dolaştığı bir ortamda, haberler de dolaşacaktır. Bu güneye göçün tarihiliğinden kuşku duymayacağımız gibi, Macar hafızasında kalışının izleri de Kanuni döneminde Türkçe olarak yazılan Mahmut Tercüman'ın *Tarihi Üngürüs*'ünde de korunmuştur ve *DAI* ile açıkça koşuttur.⁷⁴

Bu bağlamda Konstantinos'taki 'Savartoi' biçiminin Azerbaycan'dan Müslüman tüccarlar üzerinden öğrenildiğini bile düşünebiliriz. Zira Kafkasların kuzeyinde böyle -d'li bir biçim asla geçmez. Kür vadisindekiler için ise hem Ermeni (Stepan Asofik, *Vardan Coğrafyası*), hem de İslam kaynakları (Belâzurî, Mesûdî) böyle biçimler verir (Sevordi, Siyâverdi vb.).⁷⁵ saray protokollerini anlattığı *De Ceremoniis* adlı kitabında Σεβόρτιοι adlı halkın üç önder idaresinde yaşadıkları bilgisini veren Konstantinos Porphyrogenitus'tan başka da hiçbir yerde bu isim geçmez.⁷⁶ Eğer durum bu ise, kendilerine yönelik Müslüman öfkesinin sonucu bir tavsifle 'esfel' olarak görülmeleri, bunun Tuna'daki Macarlarda bir özel isim gibi kayda geçmiş olması ve oradan İstanbul'a ulaşması beklenebilir. 'Sefil Suvarlar' tavsifi böyle bir durumu anlatıyor olabilir.⁷⁷ Öbür türlü bozkır uygulamasında *asphaloi* kelimesinin ya bir renk veya rakam veya konum anlatan bir kelime, ya da Suvarlarla ikili birlik kurmuş başka bir kavmin adı olması beklenir. Bu meyanda bir açıklama ise bildiğimiz diller çerçevesinde olası gözüküyor.

⁷⁴ Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 154-156, 159.

⁷⁵ Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s. 110-111.

⁷⁶ Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 88. Sevord- biçiminin geniş bir incelemesini Zimonyi yapmıştır: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, s. 140-165.

⁷⁷ Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s. 50'de Thury'den bu kelimenin Arapça oluşu önerisini aktarıyor, ancak Thury'nin eserine ulaşamadım. Aynı şekilde Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 174, Marqwart'tan bir Arapça açıklama naklediyor. Buna göre kuzey, yani yukarıdaki Kara Oğurlara mukabil, bunlar güneyde, yani aşağıdaki (*esfelü*) Kara Oğurlardır. Marqwart *Sevorti* > *Sevogri* 'Kara Oğur' şeklindeki Ermenice açıklamanın sahibidir. Fakat güneydekilerin daha yüksekte yaşadıklarını, eski insanların kuzeyi illa da yukarı görmediklerini ve daha önemlisi bu ikisinin o dönemin genel kültürü içinde 'Oğur' adı çevresinde alakaları bilinen ve karşılaştırılan camid birimler olduklarını düşünmemiz zor gözüküyor. Daha makulu bizim söylediğimiz aşığılama amaçlı bir esfel olabilir.

Peçenek saldırısında coğrafi nokta kaçanların güneye gelmesine izin vermez. Peçeneklerin Don nehrinin batısına atladıkları yer herhalde İdil-Don yaklaşması civarıydı. Daha güneyden geçişleri Hazar merkezi arazisine tecavüz olacaktır ki, bunu başardıklarına dair bir bilğimiz yok. Bu noktadan biraz daha kuzeyde ise İdil Bulgar bulunmaktadır. Onoğur arazisine bir Peçenek tazyiki bu yaklaşma noktasından gelirdi ve bundan kaçış için gidebilecekleri tek yön olarak batı gözüktüyor. Kuvvetli Şarkel kalesinin koruduğu Don serhaddını aşıp müttefikleri Hazar bölgesine girmelerine herhalde izin verilmemiş gözüktüyor. Hatta Hazarların güya kendilerine bağlı Macarlarla ittifaktaki samimiyetlerini sorgulamak için sebepler bulunuyor. İbn Rusteh'in bildirdiği, Hazarların Macarlardan korktukları için araya hendekler kazdıkları,⁷⁸ Konstantinos'un bildirdiği isyancı bir Hazar uruğu olan Kabarların Macarlara iltica etmeleri ve bundan sonraki onlarla kaderlerini telif etmeleri,⁷⁹ gizemli ifadelerde bir şeyler saklanıyor olma ihtimaline rağmen, Hazar kağanı Yusuf'un Macarlar konusunda açık bilgi vermemesi ve onlar için kullanmasını beklediğimiz Onoğur kelimesini Tuna Bulgarlarına tahsis etmesi gibi ipuçlarını bir araya getirdiğimizde, Hazar sarayının tabi olsalar da gittikçe kalabalıklaşan ve güçlenen Onoğur-Macar biriminin hemen Şarkel'in karşısındaki varlığını tehlikeli bulduğunu, buna karşılık Oğuzların darmadağın ettikleri zayıflamış Peçeneklerin onların yerini almasında bir sıkıntı görmediklerini değerlendirebiliriz. Gerçekten de Konstantinos Oğuzlar, Alanlar, Kara Bulgarlar vs. toplulukların Hazar'a karşı kullanılabileceğine işaret eder ama güçlerine taabbüd ettiği Peçeneklerin Hazarlara zarar verebileceği hususunda bir şey söylemez.

Bu yüzden, bir kolun Peçenek saldırısı yüzünden ayrılıp güneye gittiği iddiasını Peçeneklere bir iftira ve hayli erken dönemde gerçekleşmiş başka bir hadise olarak görmek daha sağlıklı olabilir. Peçeneklerin Kangar adlandırıldığı dönemde, 8. yy'da Turgay bozkırında bulunan Macarlara bir saldırıları düşünülebilir ama böyle farazi bir saldırının etkisi ancak Macarların Don boylarına gelmesi olacaktır. Kazak bozkırlarındaki bir sadmenin bir topluluğu genişçe bir hilal çizdirerek Azak denizi boylarından doğuya döndürtüp Derbent üzerinden güneye indirtecek bir ivme sağlaması herhalde tahayyül sınırlarının ötesinde olacaktır. Burada, Peçenek elçilerini de uzun uzun dinlemiş ve tarihleri ve toplumsal örgütlenmeleri konusunda ayrıntılı kayıt tutmuş olan Konstantinos'un eski dönemlerdeki gelişmeler için kendince yaptığı

⁷⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38.

⁷⁹ "Sözde Kabarlar (Kabaroi) Hazar ırkından idi. Şimdi, gün oldu ki onlarla hükümetleri arasında bir ayrılık baş gösterdi ve bir iç savaş çıktığında ilk hükümetleri hâkim geldi ve onlardan bazıları öldürüldü ve öbürleri kurtuldu ve geldi ve Peçeneklerin ülkesinde Türklerin yanına yerleşti ve bunlar birbiriyle dost oldular ve 'Kabaroi' adlandılar. Ve böylece onlar bu Türklerle Hazarların dilini öğretti ve bugün dahi bu aynı dile sahiptirler, fakat Türklerin diğer diline de sahiptirler. Ve savaşlarda kendilerini sekiz uruğun en güçlüsü ve yiğidi olarak gösterdiklerinden ve savaşta öncü olduklarından, onlar ilk uruk olarak yükselmişlerdir. Aralarında, yani Kabarların üç urukları arasında bir prens vardır ki, bugün dahi böyledir. Bu şekilde birbirleriyle birleşerek Kabarlar Peçeneklerin ülkesinde Türklerle birlikte oturdu." (Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 175).

bir iktibas sözkonusu gibi gözüküyor. Peçenekler eskiden ‘Türlere’ saldırdılarsa, birincinin adı eskiden Kangar ve ikincinin Suvar ise, Kangarlar mantıken Suvarlara saldırmış gözüküyor. Ama bu zamanın eskiliğini tayindeki belirsizlik gerçek tarihte böyle bir hadiseyi düşünme konusunda bizi sıkıntıya sokuyor. Bir Süryani kaynağında 541 senesinde Gürcistan’a saldıran ‘Khangar’ kavminden bahsedilir ama bunu Onoğur olarak okumak daha doğrudur, zira Bizans kaynakları da o dönemde Hun veya Onoğur adlarıyla aynı bölgeye saldıran kavimden bahsederler.⁸⁰

Üstelik tarih değil, sadece coğrafya bilgisiyle hareket edecek birisi, bu olayı gerçek kabul ettiğinde Harezmi-Horasan cihetinde bir İran göçü varsaymak zorundadır, zira takip eden cümle onları Don boylarına yerleştirmektedir: “*Fakat öbür kısım voyvodaları ve önderleri Lebedias’la birlikte batı bölgesinde, şimdi Peçeneklerin yaşadığı Atelkouzou adlı yerlerde yerleşti.*” En yukarıda belirtildiği gibi, “şimdi Peçeneklerin yaşadığı yer” oldukça geniştir ve böyle bir göçün Don’dan Tuna’ya doğru olduğunu farzederseniz, bu Etelköz içinde bir hareket olacaktır ama imparator öyle demiyor. Bu muğlak bölgeye ilk kez geldiklerini söylüyor.

Başka bir çelişki şu ki, ülke Levedi’nin adıyla anılıyorsa, Levedi bu habere göre halkıyla birlikte Etelköz’e yerleşiyor. O zaman Etelköz’ün adı değişip Levedi haline geliyor. Yani aslında kimi âlimlerin dediği gibi bu iki yer aslında aynıdır. Öbür türlü işin içinden çıkılmıyor.

Haberin gerisinde o günlerin siyasi tarihini tatmin edici bir ayrıntıyla okumaktayız: Bundan kısa bir süre sonra, Hazar’ın o zamanki kağan-prensi Türlere ilk voyvodaları Lebedias’ın ona gönderilmesini isteyen bir haber gönderdi. Bunun üzerine Lebedias Hazar hakanına geldi ve ona kendisini gelmesi için çağırmasının sebebini sordu. Kağan ona dedi: “Biz seni şu sebeple çağırдық ki, sen Türkler arasında asil ve bilge ve yiğit ve ilk olduğundan, seni milletine prens atayalım ve sen bizim sözüme ve emrimize muti olasın.” Fakat o karşılık olarak hakanına cevap verdi: “Sizin bana teveccühünüz ve benden beklentinize büyük saygı duyuyorum ve münasip şükranlarımı ifade ediyorum, fakat ben bu hükümdarlık için yeterince güçlü olmadığım için size itaat edemem, öte yandan benden başka Almoutzis⁸¹ adında bir voyvoda ve onun Arpad⁸² adında bir oğlu vardır; bunlardan birisi, ya Almoutzis ya da oğlu Arpad prens yapılınsın ve sizin sözüne muti

⁸⁰ Bartha, “A magyar nép östörténete”, s. 519.

⁸¹ Almuç<Almuş? İdil Bulgar’ın Müslüman olan ilk hanının veya ilteberinin adı da Almuş’tur. Czeglédy, Károly, “Gardizi „török” fejezetének magyarázatahoz”, *Magyar östörténeti tanulmányok*, Budapest, 1985, s. 110-112, Almuş ismini ayrıntıyla açıklar.

⁸² Eski Macarca küçültme eki -d’ye işaretle ‘arpacık’ gibi bir açıklama yapılsa da (Németh, *A Honfoglaló Magyarág Kialakulása*, s. 285), bu isimde Oğur-Bulgar dünyasına özgü bat sanını görmek mümkündür: Er bat. Onun soyundan gelen Macar hanedanının kendini Atilla’ya bağlayan gelenekleri de göz önüne alınırsa, bu kimse Macar birliğinden değil, onlarla birlikte ve itifak içinde Hazar hâkimiyetinde yaşayan Oğurlardan olmalıdır ve bunların yöneticilerinin Atilla soyundan olmaları beklenemeyecek bir şey değildir.

olsun.” Kağan bu ifadeden hoşlandı ve adamlarından bazılarını onun yanına verdi ve onları Türklere gönderdi ve onlar konuyu Türkler ile konuştuğuktan sonra, Türkler babası Almoutzis’den ziyade Arpad’ın prens olmasını yeğlediler,⁸³ çünkü o daha kabiliyetliydi ve bilgeliği ve basireti ve yiğitliğiyle büyük hayranlık duyuyordu ve bu idareye yetenekliydi ve böylece bir kalkan üzerinde kaldırarak Hazarların âdetine veya zakonona⁸⁴ göre onu prens yaptılar. Arpad’dan önce Türklerin hiçbir zaman hiçbir prensleri olmamıştı ve öyle ki, bugün bile Türkiye’nin prensi onun ailesindedir. Birkaç yıl sonra Peçenekler Türklerin üzerine çöktüler ve prensleri Arpad’la birlikte onları sürdüler. Kağan ve yerleşecek toprak arayan Türkler geldiler ve onlar da Büyük Moravya’nın sakinlerini sürdüler ve onların arazisine yerleştiler ki, bugün Türkler burada yaşamaktadırlar.⁸⁵ Ve o zamandan beri Türkler Peçeneklerin bir saldırısına maruz kalmadılar.”

DAI’deki doğrudan bilgi bundan ibaret ama tartışmalı bir yer daha var. 37. bölümde Peçeneklerin İdil ve Yayık arasındaki yurtlarında iken ‘Mazar’larla ve Oğuzlarla komşu oldukları belirtilir.⁸⁶ Jenkins-Moravcsik yayınında kelime Χαζάρους biçiminde ‘düzeltmiş olarak verilir ama daha önceki yayınlarda ve nüshalarda geçen ‘Mazar’ biçimine dikkat çekilir. Bu yayından önceki çalışmalarda işbu kelime Mazar, dolayısıyla Macar olarak okunmuştur. Konstantinos’ta çalışma konumuz olan halkın daima ‘Türk’ adlanması, kabilenin isminin ‘Meger’ biçiminde geçmesi, İdil ve Yayık arasındakilerin Hazar ve Oğuzlarla komşuluğunun doğal olması gibi sebepler bir araya geldiğinde, burada Hazar kelimesini görmek ve 1967 yayınındaki düzeltmenin doğru olduğuna hükmetmek daha doğru olabilir.

⁸³ Burada sanki Onoğurlardan atanan bir yönetici için Macarların onayı alınmaktadır.

⁸⁴ Konstantinos Peçeneklerin de *zakanalari* olduğu ve Bizanslılara bu kanunlara göre söz verdiklerini aktarır (*DAI*, s. 57). Bundan ‘töre, kanun’ anlamı açığa çıkıyor. Bu ise Ortak Slavca *zakon* ‘kanun’ kelimesini akla getiriyor. Fasmer’in Rusça köken sözlüğünde bu kelimenin köküne *комъ* ‘son, başlangıç’ konulur ve ilk anlamının ‘başlangıç’ olduğu belirtilir (Fasmer, Maks, *Etimologičeskij Slovar’ Ruskogo Yazıka*, II, Moskva 1986, s. 75). Diğer sözlükler ise konuya girmekte çekingendir. Kelimenin başında Slavca *za-* ‘öte, için’ önekinin bulunması elbette hemen yerliliği çağırıyor ama anlam noktasında sıkıntı var. Bütün Slav dünyasında toptan böyle bir anlam gelişmesi nasıl oldu? ‘Başlangıç’ anlamı nasıl ‘töre’ haline geldi? Dahası, neden *iskon* ‘ezelden beri’ gibi başka kelimelerde böyle bir gelişme yaşanmadı? Burada tek bir topluluğun dilindeki bir *zakondan* bahsetmiyoruz; Konstantinos sanki Karadeniz kuzeyinin genel tabiri olarak bunu kullanıyor. Peçenekler, Macarlar ve Ruslar onun görüştüğü kuzeyin en önemli güçleri ise, hiçbiri Slavca konuşmuyordu. Macarların dilinde Hazar uygulamasını anlatacak başka bir kelime yoktu da bu Slavca kelimeyi mi tercih etmişlerdi? (Macarca yasa kelimesi Türkçedekiyle aynı köktendir: *Törvény*). Bu kelimenin yüzyıllar sonra bile çeşitli Türk asıllı veya dilli toplulukların diline girişini bilmiyoruz. Örneğin Slav denizi içinde küçük bir azınlık olarak yaşayan bir halkın konuştuğu Ermeni Kıpçakçasında yakın çağlarda bile töre kelimesi kullanılıyordu. Eğer kelime o dönemde Yunancaya girdi ise durum anlaşılır. Biz töreyi bilen, uygulanmasına nezaret eden kimseler olarak *sagun*ların Türklerde töre ile özdeşleştiklerini, *sagun* sözünün törenin hükmü olduğunu düşünüyoruz.

⁸⁵ Burada Peçeneklerin tek saldırısından bahsedilmektedir. Bu saldırı onları Don boylarından Orta Tuna’ya atmıştır. Karadeniz bozkırlarında müteaddit defa Peçenek saldırısına uğramış olabilirler ama bu durumu değiştirmez. Bu dönemin Macar-Hazar-Peçenek üçlü ilişkisi şu makalede hulasaten okunabilir: Takács, B. Zoltán, “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar”, *Türkler*, C.II, Ankara 2002, 497-505.

⁸⁶ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s. 167.

Aşağıda doğudaki Macar ismi kalıntıları verilirken görüleceği üzere, Türkler arasında 'Mazar' biçiminde bir telaffuza rastlanmıyor. Sadece, eski eserlerin yüzyıllar sonraki bir telifatı olan Avfi'nin eserinde aşağıda geçecek olan böyle bir biçim bulunuyor. Fakat elimizdeki veri elbette dil kalıntıları bize ulaşmamış başka kavimlerin söyleyişlerini bağlamaz. Bu bapta Konstantinos'ta genel olarak yazım hatası bulunmadığını, 'Meger' telaffuzunun Macarların kendilerinden olmasına karşılık, 'Mazar' biçiminin açıkça bir Peçenek kaynaktan alındığını, dolayısıyla imparator tarafından başka bir kavim olarak düşünüldüğünü söyleyen ve işbu Mazar > Hazar düzeltmesine karşı çıkan Macartney belki haklıdır;⁸⁷ lakin bu düşünce şimdilik kuramsal kalmayı sürdürecektir. Gerçekten rahatsız edici olan şey ise, İslam kaynakları bağıra bağıra Macarları anlatırken, Konstantinos'ta bağımsız bir kavim olarak Macarların -açıkça- geçmemesidir.

Hölbling derlediği altı delil ile burada Macarlardan bahsedilmiş olabileceğine de ihtimal tanıyor. Etelköz ve Levediya'nın yeriyle ilgili derin tartışmanın öğelerini de içeren bu deliller şöyledir: 1) Belhî Başkurtların Peçeneklerle komşu olduğunu söylüyor. 2) 1230'larda İdil boylarına giden Macar rahip Julianus, İdil'in doğusunda Macarları buluyor. 3) Kazıbilim İdil'in batısında Macarların izini göstermiyor. 4) Bugün Kazakistan'da, Aral civarında yaşayan Macar adındaki bir uruğun varlığını biliyoruz. 5) Bize ulaşan ilk Macar yıllığı olan isimsiz *Gesta* Macarların İdil boyundaki Dentümoger'den başka bir yerde yurt tutuş niyetiyle yerleşmediklerini söylüyor. 6) Mesûdî, yukarıda geçen Valandar savaşları çerçevesindeki bir haberinde Macar ve Peçeneklerin Oğuz-Karluk-Kimek ittifakına karşı savaşıklarını söylüyor.⁸⁸ Bu altı delil aslında, dediğimiz gibi, Etelköz karşıtı bir tartışmanın öğelerini oluşturmaktadır ve böyle bir çalışmada her birine genişletilerek ayrı ayrı değinilmelidir.

Değişik yüzyıllara ait hadiseler bazen üst üste konya da, İslam kaynaklarının tek bir kaynağa dayanmamak üzere ısrarcı olduğu iki konunun üzerinde durmak gerekir: Başkurt-Macar bağlantısı veya aynılığı ve Don boylarındaki Macar yurdu. Bir üçüncüsü Macarların şuurlu bir tercihle Türk adlanmasıdır ki, yukarıda belirttiğimiz gibi bu çok geniş bir incelemeyi gerektireceğinden, burada değinilmeyecektir. Biz önce daha gerekli olan Don boylarındaki yurda dair haberlere bakalım.

Eserini 903 yılında tamamlayan İbn Rusteh, Konstantinos'un tarif ettiği, Peçeneklerin İdil ile Yayık arasında yaşadıkları dönemi anlatıyor. O eserini yazarken Macarlar daha yeni batıya gitmiş durumdaydı ama verdiği bilgi hiçbir güncelleme izi taşımaz. Öte yandan, Németh'in nitelemesiyle bu eser eski Macar tarihinin en açık kaynağıdır ve hatası bulunmaz.⁸⁹ Öbür türlü, Peçenekleri Don'un batısına, Macarları

⁸⁷ Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 32.

⁸⁸ Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája*, s. 130-132.

⁸⁹ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 158.

onların doğusuna yerleştirmemiz gerekir ki, bu mümkün değildir. Verdiği hudut bilgisine göre Peçeneklerin ülkesiyle Bulgarlardan Eskillerin ülkesi arasında 'ilk' Macar hudutları başlar. Ülkeleri geniş olup, hududun bir kısmı Rum denizine bitişir. Macar ülkesi bu denize akan, birisi Ceyhun'dan geniş iki ırmağın arasındadır. Slavlara akın yapıp, hem vergi koyarlar, hem de köle olarak getirirler ve Kerç'te satarlar.⁹⁰ Bu ilk hudut ifadesi çok tartışılmış ve neredeyse tamamen başka bir yurt, yani İdil'in doğusundaki Macar mülkü olarak anlaşılmıştır, ancak biz bunun Don boyu Macarlarının yurdunun kuzeydoğu uçlarına işaret ettiğini düşünüyoruz.

Bu dönemde Peçeneklerin İdil'i batıya geçmelerini düşünmemiz zor olduğundan ve Macar sınırı Peçeneklerle ilişkilendirildiğinden, İdil'in güneydoğuya döndüğü noktanın, şimdiki Volgograd'ın bulunduğu yerin kuzeyinde kalan en fazla 200 km'lik akıntı boyunu temas noktası olarak görebiliriz. Bunun az ötesine, yukarıya Burtas yurdunu koyacağız, zaten biraz daha çıkınca bizzat Bulgar kentine ulaşmaktayız. Peçeneklerle Eskillerin teması olmadığına göre, Burtasların batısındaki alanda Eskillerin olması lazım gelir.⁹¹ İdil kıvrımından güneyde kalan yerler ise Peçenekleri Hazarlarla çatışma noktasına getirecektir. Bunun olmadığını, Peçeneklerin İdil-Don üçgenine giremediklerini kaynaklar ittifaken söylüyor. Daha doğrusu burada varlıklarına dair bir bilgi bulunmaz. Böylece doğudaki Peçeneklerle sınırı olmayan, kuzeye doğru yayılmış bir Macar yurdu tasavvur edeceğiz.⁹² Belirttiğimiz noktada İdil'in batısında kalan bir Macar yurdu, Doğu Avrupa'daki en uygun "ırmak arası" algısını sağlayacak yerdir, zira tam batı doğrultusunda 100 km ötede Don nehri vardır. Bu iki ırmak birbirlerine yaklaşmaları ve diğerlerinden uzaklaşmalarıyla kum saati biçimli bir mezopotamya oluştururlar.

Öte yandan, İbn Rusteh'in vurguladığı memleketin genişliği bilgisini buraya uygulayamayız. Don nehrinin batısındaki alanda, Don-Donets arasında da bulunmaları gerekir ki, bunu yazar kendisi bildiriyor. Slavlar üzerine akın ve hâkimiyet kurma meselesi Macar nüfuz alanını Donets'in yukarı akışı boyunca batıya doğru,⁹³ Karadeniz'e kıyılarının olması ise Azak'ın kuzey sahillerinde güneye doğru taşıyacaktır. Aşağıda görüleceği üzere, başka koşut haberler de Macarların bu ırmakları ticari su yolu olarak

⁹⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38; Yörükân, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul 2004, s. 294. Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", s. 40, İbn Rusteh'teki Rus ve Slavlarla ilgili bahislerin 862 öncesine gittiğine inanır.

İdil'in doğusunda bulunan Peçenekler arasına Macarları koyar. Dolayısıyla bunlar 'Başkurt' Macarları olacaktır; yani aslında İbn Rusteh ve onu kötü kopyalayan Gerdizi ve Bekri iki ayrı yurttan bahsetmektedirler. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 159.

⁹² Czeglédy, Károly, "Magna Hungaria", *Magyar Östörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 22. Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 163, İbn Rusteh'in Levediya'dan bahsettiğini düşünür.

⁹³ Bu bölgedeki Slavların varlığı kazıbilimsel açıdan Vinnikov'da ("Kontaktı Donskix Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom", *Sovetskaya Arxeologiya*, 3 (1990), s. 124-137) ve filolojik açıdan Karatay'da ("Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Bulleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 94-95) tartışılır.

kullanımına vurgu yapar. Bu bakımdan, elde tek ve birleşik bir yurt vardır ve Pritsak'ın öngördüğü gibi iki ayrı kaynaktan alınmış iki ayrı yurttan bahsedildiğini⁹⁴ düşünmek için sebep bulunmuyor.

Gerdizî *Ẓeyn'ül-Ahbâr* adlı eserini 1041 yılında tamamlamış gözüküyor ve büyük ölçüde İbn Rusteh'teki bilgiyi teksir etmesiyle meşhurdur. Macar hududunun başlangıcını Eskillerle 'onlardan olan' Bulgarların arasına koyar ki, bunu ya İbn Rusteh veya Ceyhâni'nin kötü bir tensihi veya kendi zamanında Peçeneklerin yaşadığı yer Karadeniz kuzeyi olarak artık çok iyi bilindiğinden bir bilgi güncellemesi olarak görmeliyiz. Macarları Hıristiyan Türkler olarak nitelerken de böyle bir bilgi güncellemesi görmekteyiz (1000 senesinde tanassur etmişlerdir). Fakat bu Gerdizî'nin yeni bilgileri arasında Macarların 150 sene önce göçmüş olduğu bulunmaz. Bu yüzden İbn Rusteh'teki bilgileri tekrarlar. Ama onun orman görünümlü tarif ettiği araziye Gerdizî bozkır yapar ve büyüklük olarak 100 fersahlık bir kare biçimini verir. Karadeniz'e kıyı vardır; buraya iki değil, bir ırmak dökülür. Macarlar bu nehrin kolları arasında otururlar. Bu son ifadeler İbn Rusteh'e göre daha tutarlı gözüküyor ve muhtemelen Ceyhâni'nin eserinden daha sağlıklı bir alıntıyı temsil etmektedir. Tek nehri Don ve kollarını batıdan Don'a katılan başta Donets ve diğer ırmaklar olarak görmeliyiz. Böylece yurt olarak görünürde İdil-Don arasındaki bölge bu eserde iptal olmuş gözükürken, Don havzasındaki yerleşim aşıkârlık kazanıyor.

Ama Gerdizî de iki nehri unutmuyor ve isimlerini 'Etil' ve 'Duba' olarak veriyor.⁹⁵ Bu ikincisini yazılış ve görünüşe bakarak haklı olarak 'Tuna' şeklinde okuma eğilimi vardır ve İdil'den Tuna'ya bir Macar yurdu arayanlar için kaynak teşkil eder ama aradaki onca devasa nehri, özellikle de Dnyeper ve Don'u bir tarafa bırakıp, "*Macar ülkesinden iki büyük nehir akar, bunlar Tuna ve İdil'dir*" denmesini beklemek herhalde gerçekçi olmaz.⁹⁶ Irmak isimlerini vermeyen İbn Rusteh'te görüldüğü gibi, bu ırmağı Don olarak görmek yerinde olacaktır. Takip eden bir cümle de bunu mecburi kılar. Zira Macarların "*solunda bulunan nehir Slavlar tarafına düşer*". Herhalde Tuna'nın Slavlar tarafına düşmesini düşünemeyiz. Gerdizî bu Slavlara 'Nender' dendiğini söyleyerek emin olmadığı bir bilgi nakleder. Bunu Onoğur olarak görmeliyiz ve Don nehrinin günündeki kalışlarına işaret eden eski bir bilginin kalıntısıdır. Macarların sağında bulunan

⁹⁴ Pritsak, "From the Sábirs to the Hungarians", s. 17-18. Birinci kaynak, ona göre, en geç 833'te yazan ve eseri bize ulaşmayan Muhammed bin Musa el-Harezmi, diğeri ise 840 civarında yazan ve yine kayıp olan Cermi'nin eseri. Pritsak bu iki tarif arasındaki farkı Macarların 830 ile 840 arasında yer değiştirmeleriyle açıklar.

⁹⁵ Bu bilgiyi sonraki çağların yazarları Avfi (1236 c.), Şükrullah (1488 c.) ve Kâtip Çelebi (1659) de naklederler. Bu sonuncu âlim "Ten suyu" diye düzeltilmiş biçimini verir. Pritsak, "From the Sábirs to the Hungarians", s. 18.

⁹⁶ Eski zamanlarda Don ve İdil'in çoklukla karıştırıldığını öne süren Czeglédy, "A IX. századi magyar történelem főbb kérédési", s. 33, bu ırmakları Don ve Tuna olarak okur.

nehir de Hazar ülkesine akar ki, bunun da İdil olduğu açıktır. Böylece bu iki yazarın ifadelerinin telifinden Macar yurdunun İdil ve Don arasıyla, Don'un batısındaki havzada olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Slavlar üzerine akınlar, haraç konması ve köle getirilmesi ortak öğelerdendir. Gerdizi'deki başka bir ayrıntı yurt mahalli konusunda çok önemli veri sağlar: Macarlar Oğuzlara da akın yaparlar. Dolayısıyla onları İdil'in doğusuna rahat uzanacak bir yere yerleştirmemiz gerekiyor.⁹⁷

Bu bilgiyi yaklaşık aynı içerikle tekrarlayan üçüncü eser ise 1094'de vefat eden Endülüslü Bekri'nin *Kitâb'ül-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabıdır. Burada da Macar ülkesi Peçenekler ile Bulgarlardan Eskillerin memleketi arasına yerleştirilir. Ülkeleri Rum'a komşudur.⁹⁸ Farklı olarak ülkelerinin güneyinde dağların olduğu ve Tiflis yakınlarındaki اوغون ülkesinin bulunduğu bilgisi geçer ki, bu kelimesi Avgaz > Abhaz biçiminde açıklanır. Hatta Németh bunu Macarların Aşağı Kuban boylarında kalışlarının delili olarak kullanır.⁹⁹

Aynı okuldan bir diğer eser, 981'de telif edilen, müellifini bilmediğimiz *Hudûd'ül-Âlem*'dir. Macar göçünden 90 yıl sonra yazılmasına rağmen, eski bilgileri barındırır ve bazı konularda İbn Rusteh'te bulunmayan ayrıntılar sunar. Bu kitap İç Başkurtları, dolayısıyla Macarları Karadeniz kuzeyindeki kavimlerden sayar ve orada Slavlarla komşu yapar.¹⁰⁰ Macarların doğusunda dağ, güneyinde Vanandar diye bir Hıristiyan kabilesi bulunmaktadır. Batı ve doğularında Rusların toprakları bulunur.¹⁰¹ İsmi bilmediğimiz yazar başta Ceyhâni'nin eseri olarak okuduğu eski eserler ile sahip olduğu güncel veri arasında bocalayarak Rusları Macarların hem doğu, hem batısına yerleştiriyor. Yukarıdaki ifadelerden tam konumlama yapamayız ama Vanandarların yardımını aldığımızda tam yerlerini tespit edebiliriz. Çünkü, Onoğur şeklinde okumamız gereken bu halk Don boylarına yerleştirilmektedir: “(Hazarların) batısı dağlarla, kuzeyi Brazas ve Vanandar ülkesiyle sınırlıdır.¹⁰² Burtas olarak okuyacağımız bu ilk ülkenin de doğusu Etil, güneyi Hazar, batısı Vanandar, kuzeyi Türk Peçenekler ile sınırlıdır. Bu bilgiyle yetinmeyen yazar, Vanandarların doğusunda Burtasların, güneyinde Hazarların, batısında dağların, kuzeyinde ise Macarların bulunduğunu belirtir.¹⁰³

İç ve Dış Başkurt olarak ayırdığı Don boylarındaki Macarlar ile doğudaki gerçek Başkurtların ayrıntılı tariflerini yapan İdrisi ise Macar (İç Başkurt) hudutlarını tarifler

⁹⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 84-85.

⁹⁸ Kunik, A. - Rozen, V., *İzvestiya al-Bekri i Drugix Avtorov o Rusi i Slavyanax -I-* (ZIAN 32'ye ek olarak yayınlanmıştır), Petersburg 1878, s. 63.

⁹⁹ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 162; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 59.

¹⁰⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 58.

¹⁰¹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 68.

¹⁰² Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 70.

¹⁰³ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 71.

uğraşmaz ve sadece “*Başkırtlar ve Peçenekler Rumlara komşu Türklerdendir*” der.¹⁰⁴ Bir de ülkelere genişliğini vurgular ki, bu bizim Karadeniz kıyılarından kuzeydoğuya doğru İdil boylarına kadar uzattığımız yurda uygun düşmektedir. Onun haberinde diğerlerinden farklı olarak sezdiğimiz şey, Mesûdî’yi desteklercesine Macar ve Peçeneklerin çoğunlukla sulh içinde oldukları, ara sıra birbirlerine yağma akımı yaptıkları gerçeğidir. Vakıa, Peçenek ve Macarların kan davasından sadece Konstantinos bahsediyor. Ne İslam kaynaklarında, ne de Macarların kendi *gestalarında* böyle müteaddit, süreğen ve hafızalardan kazınmayacak derecede şedit bir düşmanlığın haber veya izleri bulunur.

9. yy'da İdil ve Don boyları

Mervezî'ye gelince, Macarların Türklerden olduğunu söyledikten sonra, İbn Rus-teh'teki bilgiyi aynı içerikle tekrarlar. Farklı olarak Gerdizî gibi ırmakların isimlerini verir: Duna ve Etil. Göçebeliklerini anlatmakla birlikte, belki Macarların ziraat ve ticaretteki kabiliyetlerine dair vurgusunu ilave bilgiler olarak eklemeliyiz.¹⁰⁵ Daha geç dönemde Ceyhânî geleneğinden aldığı bilgileri aktaran Avfi ise Macarların Türklüğü dışında farklı bir şey söylemez ve iki ırmağın isimlerini de anmaz. Ülkelerinin Rum ülkesine bitişikliği ve denize kıyısı oluşunu onda da okumaktayız.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 121-122.

¹⁰⁵ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 104.

¹⁰⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 94.

Hamevî ve aynı cümlelerle onu izleyen Kazvîni esasında Macaristan'dan gelenlerle konuşmaları naklediler; bu arada hiçbir coğrafi telifata gerek duymaksızın İbn Fazlan'daki Başkurt bahsini aktarırlar. Coğrafi açıklama gereğini hissetmeyince de girişi Başkurt ülkesini “*Konstantiniyye ile Bulgarlar arasında bir ülkedir*” diye açıklamakta sıkıntı duymazlar.¹⁰⁷ Bu cümle görünürde Macaristan'dan bahsetmektedir ama 12. ve 13. yy'da coğrafyadan bahseden ve eski eserleri okumuş olan hiç kimse Tuna Bulgar ile Bizans'ın arasına, Trakya'da bir yere Macarları koymayacaktır. Burada açık şekilde Kırım'daki Rum mülkü ile İdil Bulgar arasında bulunan Don boylarındaki Macarlar-dan bahsedilmektedir.

Böylece Don nehrinin güneyine eskiden beri yerleşimlerini bildiğimiz Onoğurları, kuzeyine ise Macarları koymaktayız. Bu bilgi İbn Rusteh'teki bilgi ile aynıdır ve tutarlıdır. Aynı zamanda Donets havzasını göstermektedir. Diğer eserlerin yanında bu inceleme açısından *Hudûd*'un önemi, diğerlerine nazaran Onoğurlara daha fazla yer vermesindedir. Bu da Macar tarihinin temel meselelerinden birine ışık tutar. Gerek Ceyhânî mektebinden, gerekse diğer tariklerden başka yazarların Don boylarındaki Macarlarla ilgili buradakine ekleyecek fazla bir bilgisi bulunmamaktadır. Macarların bu bölgede bulunduğuna işaret eden ama konumlama açısından muğlâk olan İstahrî ve İbn Havkal'ın “*Başkurtlar iki sınıftır. Birisi Rum ülkesine ve Peçeneklere komşudur*” nevinden kısa ifadeleri,¹⁰⁸ Başkurt bağlantısının önemini vurgulamamanın ötesinde burada fazla işe yaramamaktadır.

Konstantinos ve İslam kaynaklarından sonra Macarların kendi kitaplarına kulak vermeliyiz. Bunların geride kalmasının sebebi, maalesef beklenen ölçüde bir yerbilgisine sahip olmamaları, eski dönemin arazisi ve ahalisi hakkında muğlâk olmalarıdır. Sıkıntılı göçler ve araya giren uzun zaman içinde hayli veri kaybı olduğunu görmekteyiz. Bu yüzden dasitanî anlatımları diğer kaynaklardan bildiğimiz gerçek tarihi gelişmelere uydurmakta büyük zorluklar bulunuyor. Buna karşılık bazı ayrıntılar, hatta isimler de yad kaynaklarında yoktur ve bir taraftan eserin bilmece vasfını artırırken, bir taraftan da tarihi önemini zayıflatmaktadır. Mesela Karadeniz isminin tarihte iyi bilinen ilk geçişi hemen aşağıda inceleyeceğimiz isimsiz *Gesta*'dadır.

11. yy'dan itibaren Hıristiyanlık gelenek ve kurumları çerçevesinde yıllıkların yazıldığı bilirse de, elimize ulaşan ilk eser, belirtildiği gibi, 1205'e tarihlenen *Gesta Hungarorum*'dur. Bu kimse batıda 'Anonymus' olarak bilinir. Buna göre Macarların eski yurdu İskitya'dadır: “*İskitya ise Dentumoger denilen, doğuya doğru uzanan, sonu batı tarafında*

¹⁰⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 131, 151.

¹⁰⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 159, 169. Cüveynî ve Reşiduddin gibi Moğol çağı tarihçileri dahil, sonraki denemenden bir kaç İslam kaynağında daha bu bahis geçer: Zimonyi, *A magyarság korai történetének sarakpontjai*, s. 52-55.

Karadeniz'e kadar varan geniş bir yerdir. Öte tarafta büyük bataklıkları olan Don isimli bir nehir vardır."¹⁰⁹ Bu bölgede samur kürkünün bolluğu ve zenginlerin değil, çobanların bile bu kürkten giysilerinin olması, akla Jordanes'te geçen Onoğurların samur kürkü ticaretine daldıkları ibaresini getirmektedir.¹¹⁰ *Gesta*'ya göre İskitya'nın doğusu İskender'in beriye geçmemeleri için bir setle durdurduğu Ye'cüc ve Me'cüc ülkesidir. Ama Macarların ilk ataları da ilk İskit hükümdarı olan Me'cüc'dür ki, Macar ismi ondan gelir: Magog > Moger. Eski Batı kaynakları, özellikle Herodotos'tan okumalar yazarın bilgi hazinesinde parazit yapar ama şuur dünyasını asla etkilemez. Barbarlar değil, asil ve dürüst insanlar olarak göçebe atalarını ve hayat tarzlarını anlatır. Gün gelip Dentumoger arazisi çok kalabalıklaşan halkı besleyemez olunca da yedi önder (*Hetumoger* 'Yedi Macar') toplanıp yeni yurt aramaya karar verirler ve göç böylece başlar.¹¹¹

Buraya kadarki haberlerde Dentumoger'in konumuyla ilgili tek veriyi Karadeniz'e ulaşan bir sahilin olmasından alıyoruz. Buna çok dikkat gerekir. Ülke Karadeniz kıyısında değildir, kıyıya kadar ulaşır. Yani ağırlık merkezi içerde, daha kuzeydedir. Aynıısını İbn Rusteh'te de gördük. Bu bakımdan isimsiz *Gesta*'nın İslam kaynaklarında verilen bilgiyi doğruladığı görülmekte. Bundan anlayacağımız başka bir şey ise Macarların hatırda kalacak kadar Don boylarında yaşadıklarıdır. Pek çok şeyi, hatta yedi kabileden oluştuklarını ve Hazarlara bağlılıklarını bile unutturken, bu toprakları unutmuyorlar.

Fakat takip eden bilgi bizi sıkıntıya sokuyor. Miladî 884 senesinde, Ugek oğlu Almos önderliğinde göç düzülüp bütün halk yola koyulduğunda, Etyl nehrini geçerler ve Suzdal üzerinden Rusya'ya varırlar.¹¹² Don boylarından batıya doğru yola çıkanlar doğudaki İdil'i geçip, kuzeydeki Suzdal'a varmış olamazlar. Yukarıda Pritsak'ın İbn Rusteh'in iki farklı kaynak kullanarak iki ayrı yurttan bahsettiğini söylediğini, aradaki farkı da 830 ile 840 arasında Macarların yer değiştirmesiyle açıkladığını belirtmiştik. Pritsak bu iddiasına delil olarak, İbn Rusteh'teki veriden haberi olmayan Imre Boba'nın doktora çalışmasında sırf kazı malzemesine dayanarak 830 civarında Oka vadisindeki Meşçera'dan Aşağı Don boylarına bir göçün gerçekleştiğini yazdığını söyler.¹¹³

Eski Meşçera ülkesinin konumunu bilen okuyucu hemen Suzdal'ın konumunun yaklaşık aynılığını düşünecektir. Meşçera halkı Slavların gelişi ve bilhassa Rus hâkimiyetiyle birlikte iz bırakmadan kaybolduğundan, isimleri dışında Macarlarla kıyaslayabilecek bir ipucu bulunmuyor. Öte yandan da, 9. yy'dan pek çok tarihi bilgiyi hatırlamayan yazar, o dönemde varlığını bile bilmediğimiz Suzdal'ı eserinde nasıl

¹⁰⁹ Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 686.

¹¹⁰ Üstün, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı*: De origine actibusque Getarum Jordanes, s. 49-50; Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, s. 60.

¹¹¹ Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 689.

¹¹² Rady, "The Gesta Hungarorum of Anonymus", s. 690.

¹¹³ Pritsak, "From the Sábirs to the Hungarians", s. 30.

kullanılmaktadır? Bu kelimenin yazar açısından güncel bir bilgiyi temsil ettiği açıktır. Zira Suzdal knezliği tam da yazarın bir yetişkin olarak bilgi dünyasını şekillendirdiği günlerde, 1175 sonrasında tahtta bulunan Vsevolod eliyle büyük itibar kazanmıştı ve bir bakıma gelecekteki Moskova knezliğinin çekirdeğini oluşturuyordu.¹¹⁴ Dolayısıyla, Macarların Kiev'ten geçtiğini bilen birisi, Rusya'ya giriş noktası olarak da o günkü en doğudaki Suzdal'ı görecektir.

Aşağıda geçeceği üzere, bu kadar kuzeyden bir Macar göçü ve hatta varlığını elimizdeki kaynakların tamamıyla uzlaştırmak zorunda kalacağız ki, hiçbiri kabul etmiyor. Yazın Slav, yani etraftaki yerli ahali üzerine sefer yapan ve kışın Aşağı Don ve Donets boylarındaki ılıman sahaya çekilen Macarların, Hazarlarla çekişecekleri batıdan ziyade kuzeyde bir hâkimiyet alanı oluşturduklarını düşünmeliyiz. Zira Rus yıllıklarına göre 9. yy ortalarında bugünkü Ukrayna arazisinde, Kiev ve doğusunda bulunan Slav kabileleri vergilerini Hazarlara veriyorlardı ve anlaşılan bunu uzun zamandır yapıyorlardı.¹¹⁵ 960 civarında yazan Hazar kağanı Yusuf da 670'lerdeki Bulgar-Hazar savaşlarından beri kendilerinin Karadeniz kuzeyindeki bölgenin hâkimi olduklarını belirtir.¹¹⁶ Macarlar kendileri vergi koyduklarına göre, herhalde bağlı buldukları Hazarlarla aynı pazarı paylaşmayacaklardı. Şaşırtıcı derecede Macar kelimesinin eski biçimini (Macgar/Mecger) yansıtan Meşçera kelimesi bu hâkimiyet döneminin, belki oralandaki Macar kolonilerinin hatırasını yansıtıyor olabilir.¹¹⁷ Boba'nın tezindeki güne göçü ise Macarların birincil işleri olan insan ticaretiyle açıklamak mümkündür. Kırım üzerinden dünyanın önemli bir kısmının köle ihtiyacını karşılayan Macarlar, izleri kazıbilim kalıntılarında bile görülebilen, kitlesel değil ama süreğen olmakla büyük rakamları içeren bir beşeri hareketliliğe sebep olmuş olmaları. Yani bunu Macarların değil, Macarların göçürdüğü insanların göçü olarak görebiliriz.

İsimsiz *Gesta Suzdal* havalisinden Rusya'ya giren Macarların direniş görmeksizin Kiev'e ulaştıklarını ve nehri buradan geçtiklerini belirtir.¹¹⁸ Kiev'i alayazmışlarken, savunmadaki Ruslar ve müttefikleri Kumanların barış talebi üzerine vazgeçerler ve rehinelere alıp batıya doğru yollarına devam ederler. Kiev'in yanından geçme bilgisi Rus ana vakayinamesinde de geçer: “*Bu Obrlardan (Avarlar) sonra Peçenekler, onlardan sonra da Kara Ugrlar gelerek Oleg zamanında Kiev önünden geçtiler.*”;¹¹⁹ (Yıl 898) *Günümüzde Ugr dağları diye adlandırılan dağlar boyunca Kiev'in yanından geçen Ugrlar, Dnyeper'e gelerek sınırdan*

¹¹⁴ Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. D. Mızrak – E. Ç. Mızrak, İstanbul 2009, s. 72-73.

¹¹⁵ *Povest*, s. 215; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 87.

¹¹⁶ Kokovtsov, *Tevreysko-Hazaraskaya Perepiska v X veke*, uzun nüsha s. 91-92.

¹¹⁷ Bunun Macar kelimesiyle ilgili olmayıp, bir Fin-Ugor dilinden türemiş olabileceği öne sürülür: Bartha, “A magyar nép őstörténete”, s. 459.

¹¹⁸ Rady, “The Gesta Hungarorum of Anonymus”, s. 691.

¹¹⁹ *Povest Vremennix Let'*, s. 210; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 84. Erken Rus yıllıkları Macarları Kara Ugor olarak adlandırır.

*durdular. Onlar da zamanımızdaki Polovetsler (Kumanlar) gibi yürüdüler. Doğudan gelecek Ugr dağları diye adlandırılan büyük dağlara doğru yönelerek orada yaşayan Ulah ve Slavlarla savaşmaya başladılar.*¹²⁰ Rus vakayinamesi düşmanların yaptıklarını anlatır ve yenilgilerden, zorluklardan vs. bahsetmekten gocunmaz. Ciddi bir Macar kuşatması olsaydı herhalde diğer tüm hadiseler gibi burada zikredilirdi. Ama Macarların burada bir süre durdukları, o esnada bir şeylerin olduğu anlaşılıyor. Bu duraklama haberi ilk Macar yıllığındaki Kiev kuşatması bahsiyle en uyuşan faaliyettir. Bunun dışında, her iki tarafın kaynağında da görülen şey, Macarların gelip geçtikleridir. O bölgelerde, yakınlarda bir yerleşime dair en ufak bir ibare bulunmuyor.

İkinci sıradaki Macar yıllığı olan Simon Kézai'nin *Gesta Hungarorum*'unda ise Hunor ve Mogor kardeşlerin babası dev Nemrut'tur. Anayurtları İnan iken avda bir dişi geyiğin peşinden Azak bataklıklarında dolaşırlar. (İdil) Bulgar hükümdarının iki kızını eş olarak kaçırıp Azak bölgesinde yerleşirler. Onların soyundan Hunlar gelmektedir.¹²¹ Burada bizim için önemli olan konumu Don boyları olarak belirlememizdir. Bu ülkenin adı beklendiği gibi İskitya'dır ve 'Barsatia', 'Dencia' ve 'Mogoria' adıyla üç kısma ayrılır.¹²² Birincisinde eserin editörleri gibi Başkurt kelimesini aramak makul olmakla birlikte,¹²³ buna ulaşmak için hem harflerin yerini bayağı değiştirmek, hem de eklemeler yapmak gerekiyor. Eski eserleri okuyan ve hayli karıştıran Kézai'nin Barsalia/Barsilia kelimesini kullandığını düşünmek daha yerinde olabilir. Zira İskitya'nın doğu bölgeleri, Hazar'ın kuzeyindeki alan kısaca Barsilia'dır.¹²⁴ Ama aynı bahsi tekrarlayan sonraki dönemin iki yıllığı 'Pascardia' (*Chronicon Budense*, 1328) ve 'Bostardia' (*Thuróczy*, 15. yy) dedikleri için,¹²⁵ Kézai'nin de öyle dediğini varsaymak gerekiyor. Biz üçünün de dediklerinden emin olmadıklarını ve Kézai'nin tashih amaçlı bir telif yaparak iyi anlamadığı veya uygun görmediği Başkurt ismi yerine Barsil koyduğunu sanıyoruz.

İkinci ve üçüncü isimlerde ise isimsiz *Gesta*'daki Dentumoger'i açıkça görüyoruz. Burada bu iki ismin neden ayrıldığına, aslında ayrılarsa isimsiz *Gesta*'da neden birleşik yazıldığına karar vermek zordur. Anlam noktasından bakıldığında birleşik yazım daha makul gözüküyor.

Yine Hunların 'kumlar gibi' çoğalarak yurtlarına sığmaması üzerine, 700'li yıllarda 'Attila' zamanında göç başlar ve Peçenekler ile Ak Kumanların arazisini geçip

¹²⁰ *Povest Vremennix Let'*, s. 217; Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 482.

¹²¹ Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 15, 17.

¹²² Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 23.

¹²³ Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 94

¹²⁴ Barsil adlı bir Türk boyunun adına ithafen: Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, 2. Baskı, Çorum 2007, s. 299; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 27; Karatay, O., "Hazarlar" *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay - S. Acar, İstanbul 2013, s. 338-339.

¹²⁵ Mészáros, Gyula, *Magna Ungaria: A Baskir-Magyar Kérdés*, Budapest 1910, s. 47.

Suzdal üzerinden Ruthenya (Rusya) ve Kara Kuman yurduna girerler ve oradan şimdiki yurtları olan Pannonya'ya ulaşırlar.¹²⁶ Coğrafya sıkıntısı burada da baş gösteriyor. Don boylarında kalış var ama bir taraftan da İdil'i geçen bir göç hatıralarda. Daha doğrusu sorunumuz akıllarında tek bir göçün kalması olarak gözüküyor. Gerçekte ise her iki kaynak da dolaylı şekilde iki göçten bahsediyor.

Aralarında Türkçe yazılan *Tarih-i Üngürüs*'ün de bulunduğu sonraki dönemin diğer kaynakları da erken Macar tarihine dair kıymetli bilgi vermektedir ama ortanca yurdun konumlanması konusunda bunların üzerine eklenecek bir ipucu içermiyor gözükmeleler. Bu yüzden, bu çalışmanın hacmini daha fazla arttırmamak açısından bunlara temas etmeyeceğiz.

Ayrıca yukarıdaki kaynaklarda bir yerlerde geçici de olsa yurt tutuş niyetiyle kalındığına dair de bir ibare bulunmuyor. Bunu Anadolu Türk'ünün zihninde Horasan'ın kalmasıyla kıyaslayabiliriz. Herkes Horasan'dan gelmiştir, gelmektedir, hâlbuki esas çıkanak çok daha kuzeydedir. Oğuzların geldiği yer ile Horasan arasında Harezm ve Maveraiünnehr bulunmaktadır. Aradan zaman geçtikçe göç yolu ve eski yurtlarla ilgili bilgiler sadeleşmekte, mümkün olduğunca teke inmektedir. 13. yy'a gelindiğinde Macar bilgeleri için de durum böyleydi ki, doğudaki akrabalarını aramaya başladıklarında, akıllarında yerini tam bilmeseler de tek bir yer vardı. Ve bu yere gitmek, geride kalan akrabalarını bulmak ve de Hıristiyan etmek için dayanılmaz bir arzu duyuyorlardı. Sonuçta Estergon ve Kalocsa piskoposluklarının kararı ve bizzat kralın emriyle doğruya 'bilirkişi' gönderildi.¹²⁷

Rahip Julianus'un Büyük Macaristan'a¹²⁸ seyahatini anlatan Papalık arşivlerindeki belgede şöyle bir ifade geçer: "*Hristiyan Macarların vakayinamelerinde diğer bir Büyük Macaristan'ın bulunduğu, buradan yedi önderin ülkeleri çok fazla olan nüfusu besleyemediği için başka yurt aramak üzere ayrıldıkları yazılıdır*".¹²⁹ Bu eserlerden sadece birisi, Julianus'un seyahatinden 30 yıl önce yazılan isimsiz *Gesta* bize ulaşmıştır. Bundaki veriyi yukarıda inceledik ve Büyük Macaristan'ın tesmiye ve tarifi dışında işbu cümledeki bilgeleri aynen içeriyor. Diğer eserlerin daha ayrıntılı şeyler söylediğini, en azından coğrafi bilgide bir kesinlik olduğunu söylemek zor. Fakat Julianus 19. yy'daki Körösi Csoma'nın aksine hedefini daha iyi biliyor ve doğruca gitmiş gözüküyor. Doğu Avrupa'yı Moğolların istilasının arifesindeki ilk yolculuğunda İdil Bulgar ülkesindeyken kimi Macarları konuşmalarından tanıyor, onlarla anlaşabiliyor, nerede yaşadıklarını öğreniyor ama

¹²⁶ Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, s. 33, 79.

¹²⁷ Mészáros, *Magna Hungaria*, s. 8; Czeglédy, "Magna Hungaria", s. 8.

¹²⁸ Kubrat'ın devleti ve sonra İdil Bulgar için de 'büyük' sıfatı kullanılmıştır. Bunun aslı, esas yapıya işaret ettiğine inanılır: Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 307.

¹²⁹ Dienes, "Eastern Misisions of the Hungarian Dominicans", s. 237.

daha ileri gitmeyip bu sevinçli keşif muştusunu ulaştırmak üzere dönüyor. 1236'daki ikinci yolculukta Bulgar ülkesinden on gün kadar doğuda aranan Macarlar bulunuyor. İdil nehrinin yakınlarında yaşamaktadırlar. Heryerde Macarca konuşmaktadırlar ve Julianus'u anlarlar.¹³⁰ Ama rahip ve arkadaşları hemen yakınlarda olan Moğollardan kaçarlar ve aynı zamanda Avrupa'yı bu konuda ilk uyarın kimseler olurlar. Macarların doğu keşfi ise altı asır kadar ertelenir.

Bu seyahatle ilgili bazı bilgiler ve özellikle bazı ayrıntılar çok tenkide tabi tutulmuştur, hatta gerçekliği sorgulanmıştır, ama özde bir hata olduğunu düşünmek zor.¹³¹ Zira Julianus'tan 20 yıl kadar sonra, Moğolistan'a bir elçilik ziyareti gerçekleştirirken Avrasya bozkırını boydan boya geçen Rubruk, Başkurt ülkesini Büyük Macaristan olarak adlandırır.¹³² Az sonra konuyu biraz daha açarak "*Başkurtlar ve Macarlar aynı dili konuşurlar... Başkurtların bu ülkesinden daha sonra Macarlar denen Hunlar gelmişlerdir. Bu nedenle buraya Büyük Macaristan da denir*" der.¹³³ Papalık adına giden Rubruk'un daha önce Julianus'un sağladığı bilgilerden ve başka Macar kaynaklarından bu bilgiyi almış olduğunu düşünmeliyiz ama Başkurt-Macar eşleştirmesi kendine ait bir bilgi gibi gözüküyor. Zira ne Julianus da, ne de bize ulaşan Macar yazılı geleneklerinde Başkurt ifadesi ve çağrışımı geçmez. Bu noktada Rubruk'un bildiği bir konuya yeni bir bilgi eklediğini, Büyük Macaristan olarak bildiği ülkede yaşayan Macarlara aynı zamanda Başkurt dendiğini öğrendiğini düşünebiliriz. Bu noktada onun Başkurt ve Macarların aynı dili konuştuğu ifadesi kendi telif bilgisi olabilir.

Aynı şekilde bir diğer elçi olan (1245-1247) ve hadısatu bizzat Moğollardan dinleyerek Cengiz ve oğullarının özlü bir tarihini veren Plano Carpini, Macaristan'ı istila eden Batu önderliğindeki Moğolların geri dönerkenki faaliyetlerini anlatırken Mordva ve İdil Bulgar'dan sonra 'Bascart'lara, yani Büyük Macaristan'a yürüdüklerini ve onları da yendiklerini belirtir.¹³⁴ Carpini haberleri içeriden verdiği göre, sadece Müslümanların ve bazı Avrupalıların değil, Moğolların veya Avrasya bozkırındaki başkalarının da bu Başkurt-Macar ilişkisinden iyi haberleri vardı diyebiliriz. Nitekim bu bilgi o günlerde hemen alınılandı. 1266-7'de 'Opus Maius'u tamamlayan Roger Bacon, İdil'in ötesine yerleştiği 'Magna Hungaria' ülkesini "Pascaty arazisi" olarak niteler.¹³⁵

¹³⁰ Dienes, "Eastern Misisions of the Hungarian Dominicans", s. 237, 239; Czeglédý, "Magna Hungaria", s. 9-12; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 158-159.

¹³¹ Czeglédý, "Magna Hungaria", s. 8. Mészáros, *Magna Ungaria*, s. 24-45, mektuptan edindiğimiz kısıtlı bilgiyi inceden inceleştirir. Özellikle İdil Bulgar halkını ve Başkurt olarak kendisinin tanımladığı kimseleri putperest olarak anlatmasının güvenilirliğini zedelediğini düşünür.

¹³² Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanna Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, İstanbul 2001, s. 38.

¹³³ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanna Seyahat*, s. 67.

¹³⁴ Carpini, Friar Giovanni di Plan, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, çev. E. Hildinger, Boston 1996, s. 68.

¹³⁵ Czeglédý, "Magna Hungaria", s. 6.

Avrupa'da doğudaki bir 'Büyük Macaristan'dan bahseden çok sayıda belge ve eser vardır. Bu üçü sadece Başkurt arazisi ile Büyük Macaristan'ı özdeşleştirmeye örnektir. Bu eserlerin 13. yy'da birikmesi acaba Macaristan'dan Papalık kaynaklarına akan bilginin bir yansıması mıdır sorusunu akla getirirse de, Rubruk ve Carpini gibi gördüklerini yazan ve yola çıkmadan önce Avrupa'da öğrendiklerine bağlı kalmak zorunda olmayan kimseler bağımsız olarak bundan bahsediyorlar. Üstelik Macarların aktarmış olabileceği bilgi içinde Başkurt bağlantısı bulunmuyor, çünkü kendilerinin hiçbir kaynağında bu isim açık geçmediği gibi, hiçbir yer veya kişi adında da izi bulunmaz. Ama 'Büyük Macaristan' adlandırmasının Rahip Julianus'un seyahatiyle birlikte başlamış bir gelenek olduğu kabul edilir.¹³⁶ Dünya Macarlarla Başkurtları ilişkilendirirken, Macaristan'da böyle bir şeyin bilinmemesi çok kafa karıştırıcıdır ve haliyle çözüm önerileri gerektirmiştir. Buna aşağıda değineceğiz.

İslam coğrafya eserlerinden yararlanmış olduklarını, bizzat İdrisi'nin *Nüzhet'ül-Müştak* adlı eserinin Sicilya'nın Norman kralı Roger'ın sarayında yazıldığı için *Kıtab-ı Roger* olarak ünlendiğini biliyoruz ama Avrupa'daki anılan Macar-Başkurt bahislerini bağımsız ve birinci el bilgi olarak görmek durumundayız. Bu bilgiler İslam kaynaklarındaki Macarlara Başkurt atıflarını tasdik etmekte, bir bakıma başka açıklamaların kapısını kapatarak bizi bu bağlantının varlığını kabul edip, bu çerçevede açıklama üretmeye zorlamaktadır.

Macar-Başkurt bağlantısıyla ilgili en önemli iki haberi İstahri ve onu izleyen İbn Havkal'da buluyoruz: birincisine göre "*Başkurtlar iki sınıftır. Bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgarların arkasında yaşarlar. Bunların 2000 kadar adam olduğu, ağaçlıklarda barındıkları, kimsenin onlara bir şey yapmadığı* söylenir. Diğer Başkurtlar Peçeneklerle komşudur. Başkurtlar ve Peçenekler Türk olup, Rum'a komşudurlar."¹³⁷ İkincisi de tek bir ayrıntı farkıyla aynı haberi verir: "*Başkurtlar iki sınıftır. Bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgar ülkesinin arkasındadır. Bunlar 2000 kadar kişi olup ağaçlıklarda yaşarlar. Onlara bir şey yapılamaz. Ve Bulgarlara bağlıdır. Başkurtların Peçeneklerle komşu yurtları da vardır. Ve bu Başkurtlar ve Peçenekler Rumların civarında oturan Türklere dendir.*"¹³⁸ İdrisi daha ileri giderek artık iyi kavramış olduğu bozkır geleneklerini uygulayıp Tuna boylarındaki Macarlara 'iç', Ak İdil boyundakilere ise 'dış' Başkurt der.¹³⁹ Burada hüküm çok açık ve iki ayrı birim aynı halkın iki parçası olarak gösteriliyor. Başkaca herhangi bir ayrıntıya işaret eden en ufak bir ayrıntı bulunmuyor. Aynı tasnif ve tarifi yapan İdrisi de Dış, yani gerçek Başkurtların İdil Bulgarlara bağlı olduklarını söyler.¹⁴⁰

¹³⁶ Czeplédy, "Magna Hungaria", s. 7.

¹³⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 159.

¹³⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 169.

¹³⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 128

¹⁴⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 121.

Yukarıda Yakut el-Hamevî ve Mağribî'nin Macaristan'da yaşayan Başkurlardan bahislerine ve onları Hıristiyan Hungarlardan ayırdıklarına temas etmiştik. Bunları da aynı bağlantıya eklemeliyiz. Kendi memleketine medrese tahsili için gelen Macar öğrencilerle uzun uzun sohbet eden Hamevî'nin 13. yy'da beklediğimiz Macar kelimesi yerine Başkurt ve Onoğur kelimelerini kullanmasında eski İslam coğrafya geleneğini yansıtmaya çabası görmek yerinde olmasa gerek. Zira İslam eserlerinde Hungar kelimesi geçmez ve bildiğim kadarıyla ilk kez Hamevî bunu kullanmıştır ve öğrencilerin dilinden nakleder. Eğer duyduğunu aynen yazdı ise, bu kez öğrencilerin kendi kimlik algıları doğrultusunda bir yönlendirmesi söz konusu olabilir. Kendilerini gerçek Macar görüp, Müslüman olan doğudaki Başkurlarla özdeşleştiriyorlar; Hıristiyanları ise ayrı bir topluluk olarak niteleyip Müslümanların pek bilmedikleri Onoğur (> Hungar) adıyla anıyorlar.¹⁴¹ Burada eski zamanlara giden bir tarihi gerçeğe işaret ediyor da olabilirler. Zira Onoğurlar arasında Hıristiyanlık çok erken dönemde yayılmıştı ve Macarların resmen vaftizinden 350 yıl önce Onoğur piskoposluğu vardı.¹⁴²

Macar-Başkurt bağlantısına boy ve yer isimlerinden de deliller getirilmiştir. Daha önceki çalışmaları derleyen ve üzerine kendi bulduğu birkaç ismi ekleyen Rásonyi, ortak yer adlarını 1963'te Ankara'da sunmuştur.¹⁴³ Konstantinos'un verdiği yedi Macar boyunun adından dördünün Başkurlarda boy ve yer adı olarak bulunduğu görülmüştür: Mac. **Nyeki* ~ Baş. *Negman*, Mac. *Keszi* ~ Baş. *Kese-tabın*, Mac. *Jeney* ~ Baş. *Yeney*, Mac. *Gyermatu* ~ Baş. *Yürmatı*.¹⁴⁴ Ayrıca Başkurlar arasında bizzat Macar ile bağlantılı olabilecek *Mişer* etnik adı ve Macarlarda kullanılan iki sanla bağlantılı gözükten *Tarhan* ve *Yulaman* boyları bulunmaktadır.¹⁴⁵

Böyle bir bağlantı, daha doğrusu bizim Macar veya en azından Onoğur diye bildiğimiz halkın önce İslam eserlerinde, ardından da 13. yy'dan itibaren Batı kitaplarında Başkurt olarak geçmesi, buna karşılık da Macaristan'da bu ismin bilinmemesi büyük ilgi uyandırmış, aynı zamanda çözümü çok zor bir konu teşkil etmiştir.¹⁴⁶ Başkurdistan ile Eski/Büyük Macaristan'ın çakışması, Macarların anayurtlarının Başkur-

¹⁴¹ Bu haberin ve ilgili diğer kaynakların en yeni tetkiki bu bildiriye yapılmıştır: Karatay, Osman, "Arpadlılar Çağında (895-1301) Macarlar Arasında İslam", *Balkanlar ve İslam: Karşılaşma, Dönüşüm, Kırılma, Devamlılık*, 3-5 Kasım 2010, Çanakkale.

¹⁴² Németh, *A Honfoglaló Magyarország Kálakulása*, s. 180.

¹⁴³ Rásonyi, L., "Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine", *Doğu Avrupa'da Türklük*, der. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 333-341; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 124.

¹⁴⁴ Macar boy isimleriyle ilgili en son ve ayrıntılı çalışmaları yapan Berta'nın makaleleri Türkçeye çevrilmiş ve bir kitap haline getirilmiştir: Berta, Árpád, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. N. Demir – E. Yılmaz, Ankara, 2002. Ancak onun yedi boyun ismini vücut azalarıyla açıklama ve ütopyalarda rastlanan matematiki bir düzenlilik varsayma fikrine katılmak bizzat zordur.

¹⁴⁵ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 124-125; Kuzeyev bunlara bazı uruk ve aile isimlerini de ekler: *İtil-Ural Türkleri*, s. 400, 407-408.

¹⁴⁶ Çok ayrıntılı bir tartışmayı Czeglédy yapar: "Magna Hungaria", s. 25 vd.

distan arazisinde bulunması sorunun cevap yolunu büyük ölçüde açmıştır ama henüz cevaplarının tam oturmadığı meseleler varlığını korumaktadır.

Beklendiği üzere bu iki ismin Arapçadaki yazılışlarını (بشغرد, بجغرد, مجفر) telif etme, yani kökte aynı şey olduklarıyla açıklama gayretleri görülmüştür. Buna göre ilk hecedeki geçiş ses olarak anlaşılabilir. مجفر'ın ikinci hecesini *ger* diye okumak da mümkündür. Sondaki harfi, yani eki *Saward* örneğinde de görmekteyiz. Böylece bu ikisi aynı ismin farklı yazılışları olabilir.¹⁴⁷ Ancak ne Başkurtlar, ne de Macarlar kendi isimlerini eski İslam eserlerindeki yazılışlara göre ayarlamamışlardır. Bunlar öz-adlandırmadır ve halkların kendi gelenekleri içinden çıkmış ve yükselmiştir. Dolayısıyla harf ve seslerle açıklamak yerine, belki aynı ismin iki ayrı coğrafyada zaman içinde iki ayrı biçim kazandığını tasarlamak mümkün olabilir. Bu bapta en eski kaynaklarda, hatta okunusunda sıkıntı olmayan 13. yy'ın anılan sefaretnamelerinde ikinci hecedeki ünlünün 'a' olarak geçmesi bu kanaati takviye edebilir.

Burada çıkış noktamız bağlantı konusundaki haberin sıhhati olursa, daha emin bir noktaya gelebiliriz: a) Müslüman yazarlar her iki halkı da iyi biliyorlardı; b) İsimlerinin yazılış, hatta telaffuzları kasten veya hataen birini öbürünün yerine koyacak şekilde yakın değildir.¹⁴⁸ Bu iki gerçeğe rağmen ısrarlı bir şekilde bu iki halkı ilişkilendiriyorlarsa, bu demektir ki onları bağlayan eski tarih bilgisine vakıftılar. Bize düşen, harflere hamletmeden bu ilişkinin doğasını tespittir.

Hem konumuz olmadığı, hem de hacim sıkıntısı sebebiyle bu iki ismin kökenine dair bol miktardaki öneriye giremeyeceğiz. Bunun yerine, her iki halkı da kendi isimleriyle var görüp, arazilerinin de çakıştığını akılda tutarak incelediğimiz dönemde aslında hangi gelişmelerin olduğuna kafa yormak gerekir. Pek çok yazar Müslüman yeryazımcıların eski Macarlar arasındaki Başkurt unsurlara işaret ettiklerini söylüyor. Nitekim Hamevî'nin haberi böyle bir etnik ayrılık algısına işaret ediyor gibidir. Ancak böyle düşününce bu kez Czeplédy'nin haklı sorusu karşımıza çıkıyor: Eğer Macarlar veya bazı boyları Başkurt ismini kullandıysa, eski Macar isimleri ve yer adları içinde neden bunun hiçbir izi kalmadı?¹⁴⁹

Biz yeni soruları eklemek zorundayız: Eğer Hamevî'nin talebelerinin dediği gibi Tuna boyundaki ülkede Başkurt ve Hungar adında iki kavim yaşıyorsa, bugün bildiğimiz Macar tipinin belirleyici atası olarak hangisini seçeceğiz? Bugünkü Macarlık ilim âleminin ittifakla söylediği gibi Don boylarında kurulmuş Macar-Onoğur birliğinin ürürü ise ve Onoğurlar Türk ise, Hamevî'nin Başkurtları birlik içindeki Türk olmayan, en azından Türkçe değil de bugünkü Macarcayı konuşan kimseler haline geliyorlar

¹⁴⁷ Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 428-429; Czeplédy, "A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban", s. 63.

¹⁴⁸ Bartha, "A magyar nép őstörténete", s. 454.

¹⁴⁹ Czeplédy, "Magna Hungaria", s. 18.

(Vakıa, Mağribî ‘Hungar’ları da ‘Başkurtlar gibi’ Türklerden sayar). Dolayısıyla gerçek Macarlar gerçek Başkurtlardır sonucuna ulaşıyoruz. Bu sorunu aşmak için örneğin Németh ve Czeglédy başkalarının da paylaşılan, bugünkü Türk Başkurtların isimlerini yörenin Türk olmayan eski ahalisi Başkurtlardan devraldıkları, bu ikincilerin (açıkça Moğol istilasının akabinde) yok oldukları veya Türkleştikleri fikrini geliştirmişlerdir.¹⁵⁰ Ama 1539 tarihli bir Rus belgesinde hâlâ Başkurtların yanında ‘Mojeryan’ diye bir halktan bahsedilir.¹⁵¹

Bu şekilde topluluklar arası isim geçişleri bozkırda görülmedik hadisattan değildir. Örneğin Tatar kelimesi hem Moğollardan Türklere geçmiş, hem de büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Ama sonuçta bu süreçte asli Tatar boyunun kendisinin olmasa da, geniş anlamda Moğolların dahil ve merkezî etkinlikleri vardır. Tatar örneğinde az veya çok bir etnik-siyasi düzlemden bahsediyoruz. Başkurt meselesinde önerilen şey ise ülkeye başkalarının geldiği ve yerlilerin adını aldığı istikametindedir. Bozkır geleneğinde ülke isimleri değil, boy isimleri sabittir ve esastır; ülke ismi ondan sonra gelir. Önerilen kalıba göre bir kavmin başka bir kavmin yaşadığı yere gidip onun adını aldığı varsayacağız ki, bunun örneği bilinmez. Eğer Çulman ve Ak İdil boylarında Başkurt adını taşıyan Macarca konuşan insanlar var idiyse ve bu bölgeye sonraki çağlarda diyelim Kıpçaklar göçtü ise, isimleri değişmeyecek, Kıpçak olarak kalacaktır (kalmıştır da). Aynı şekilde, bu bölgeye başka yerlerden, Don boylarından Bulgarlar göçmüştür ama isimleri değişmemiş, 1920'lere kadar Bulgar olarak kalmıştır.

İkinci husus ise Başkurtların ilk kayıtlardan itibaren daima Türk olarak geçmeleridir. En güvenilir kaynak olarak görmemiz gereken Kaşgarlı, Macarları hiç anmaz ve kuzey çizgisindeki Türk kavimlerini sıralar: “*Rum ülkesine en yakın olan boy Beçenek'tir, sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmul, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız gelir.*”¹⁵² Biraz ileride Başkurtların dilini de karşılaştırmalı olarak niteler: “*Kırğız, Kıpçak, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının Öztürkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemeklerle Başgırtların dilleri bunlara yakındır.*”¹⁵³ İslam coğrafya kitaplarında bazen Rusların ve Estonların bile Türk yazıldığı söylenecektir ama Başkurtların Türklüğü konusu böyle bir minvalde işlenmiyor. Üstelik de bu bilgi birinci el bir kaynağa dayanıyor.

921 senesinde Harezm üzerinden İdil Bulgar'a giden Halifelik sefreti Başkurt memleketinin güneybatı uçlarından geçiyor ve onları yakından tanıyorlar. Üstelik Müslüman bir Başkurt rehberleridir. Sefarete bulunan İbn Fazlan, özellikle inançlarını ve adetlerini ayrıntılı anlatıyor ve kimliklerini ardı ardına iki defa vurguluyor: “... ”

¹⁵⁰ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 315; Czeglédy, “Magna Hungaria”, s. 15. Németh'in köken açıklamasındaki fark, bu Macar olan Başkurtların İdil Bulgar'ı oluşturan Türklerle birlikte Kafkaslardan İdil'in doğusuna göçtükleridir.

¹⁵¹ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 308.

¹⁵² Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi*, cilt I, s. 28.

¹⁵³ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi*, cilt I, s. 30.

ırmaklarını geçtikten sonra Türklerden *Başkırtların ülkesine varınca durduk. Başkırtlardan çok korkuyorduk. Zira onlar Türklerin en zararlıları, muharıpleri ve insan öldürmeye en düşkün olanlarıdır.*¹⁵⁴ İbn Fazlan Rusları da çok yakından görmüş ve ayinlerinde bulunmuştur ama hiçbir şekilde Türklükle bağlamaz. Yabancı bir kavim olarak anlatır. Dolayısıyla, en az 9. yy sonu itibariyle Başkırtların Türk olduklarından kuşku duyamayız. 838 yılı civarında Halifelik elçisi olarak Hazar'a giden Sellem Tercüman, Hazar'ın hemen ardına Başkırt ülkesini koyar ki,¹⁵⁵ bunu da 90 yıl sonraki İbn Fazlan seyahatinin gözlemlerinden ayrı düşünmeye gerek yok.

Dahası, Başkırt adlı kavim bu bölgeye Batı Türkistan'dan gitmiş de olabilir. Zira Belhî'ye göre “*Şimdi hudutların çoğundan düşmanlar uzaklaşmış, Kazvin hududundaki Deylemeler, Râşt hududundaki Vâşkırdlar gibi kavimler Müslüman olmuşlardır.*”¹⁵⁶ Burada bir yöre halkının mı, yoksa etnik bir topluluğun mu kastedildiği açık değildir. Ama Deylemeliler o çağda ayrı bir topluluk olarak algılandığına göre, Vâşkırd halkının da denk olarak görülmesi, kavim tasnifine girmesi beklenebilir. Çeşitli kaynaklar bu memleketten bahsetmekle birlikte, en erken ve ayrıntılı bilgiyi Yakubî (ö.905 c.) verir. Ona göre burası 700 kadar hisar ile korunan Huttalân bölgesinin en önemli şehridir. Türklere karşı huduttur.¹⁵⁷ Şimdi Bedeşan'ın Tacikistan sınırları içinde kalan Feyzabad kenti yakınlarında bulunan bu kentin isminin haklı çağrışımı, yanına yine aynı yerde, Zerefşan vadisinde bulunan ve bu ırmağın bir koluna adını veren Bulgar kentinin ismiyle birlik-te düşünüldüğünde, bir bağlantı kurmak için haklı sebepler ortaya çıkabilir.¹⁵⁸

Böyle bir bağlantıda zayıf nokta Güney Ural'daki halkın isminin ikinci hecesindeki seslinin, erken kaynaklarda galiben ‘a’ olmasıdır. Bedeşan'daki kentte ise böyle gözüküyor. Buna karşılık Başkırt destanları ataların Buhara civarındaki Başkırt dağlarından geldiğini söylemektedir ki, böyle bir yer Vâşkırd kentinin bulunduğu dağlık bölge ile özdeşleşmektedir.¹⁵⁹

Destek noktasına ise yeni kişibilim araştırmaları işaret ediyor. Kazakistan'daki Orta Cüz uruklarından biri olan ve Turgay bölgesinde yaşayan 2000 kadar nüfuslu Madyarların Karpat havzasındaki Macarlarla isim benzerliği dışında bir alakalarının olup olmadığını inceleyen dört kişilik bir takım, adet olan dış evlenme mecburiyetinin getirdiği gen çeşitlemesine rağmen, bu topluluğun gen havuzunun Macaristan'daki nüfus ile tesadüfe hamledilemeyecek ortaklıkları olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu pay-

¹⁵⁴ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s. 42.

¹⁵⁵ İbn Hurdadbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008, s. 140-145.

¹⁵⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 194.

¹⁵⁷ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2002, s. 72.

¹⁵⁸ Orta Asya'nın güneyindeki Bulgar yer adları ve aynı ismi taşıyan halkla ilgili bkz. Karatay, O., “Zi-ezi ex quo Vulgares: Orta Asya'da Bulgar Aramak”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, III/5 (2008), s. 48-67.

¹⁵⁹ Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 144.

laşlan genlerin yol haritası çıkarıldığında ise Fergana bölgesinden Aral'ın kuzeyine, oradan Orta İdil'in doğusuna, oradan da Don boylarından batıya doğru uzanan bir güzergâh çıkıyor. Bu Madyarlarının söylenceleri 300-400 sene kadar önce Güney Kazakistan arazisinden Turgay bozkırlarına göçe işaret ediyor.¹⁶⁰ Bu sonuçlar doğru ise, bir taraftan tarihi Başkurt-Macar bağlantısını teyit edecek, bir taraftan da bunların birbirleriyle denklik ilişkisi olmayan koşut kullanımlar (muhtemelen Başkurt üst, Macar alt kimlik) olduğunu gösterecektir.

Biz göçebelikle Türklüğü etnik açıklama bağlamında eşleştirmenin doğru olmadığına inanarak bu temeldeki savlara katılmasak da, kazıbilimciler Güney Ural bölgesinin 8-9. yy'lerden itibaren açık görülmeyle birlikte, 3. yy'dan başlayan bir süreçte Türkleştiğini belirtiyorlar.¹⁶¹ Dolayısıyla en azından böyle bir hadisenin, göçebe muhaceretinin sonucunda bölgede Türkleri aramak, bu bapta erken Başkurtları Türk görmek zor olmayacaktır.

Macarları Başkurt diye niteleyen eserlerin ürettiği sıkıntıya tekrar döndüğümüzde, gerçek Macarlar gerçek Başkurtlara eşit ise, Macarların Türk olduğu noktasına geliyoruz. O zaman da, belirttiğimiz gibi, ulus içindeki Türkçe konuşmayan birimleri Onoğurlar temsil ediyor. Belki etnik sosyolojiyi devreye sokarsak bu mesele aşılabilir. Don boyunda bir boylar birliği neticesi oluşmuş ulus ile Orta İdil'in doğusundaki topluluğun etnik terkiplerini aynı göremeyiz. Ama adlarını iyi bildiğimiz paydaşları vardı. Yeney ve Yurmatu gibi boylar Don boylarındaki birlik içinde gerçek Başkurtları temsil ediyordu. Dolayısıyla Németh'in dediği gibi Başkurtlar Macarların bir kısmı idi.¹⁶² Bu bilgiye vakıf olan Müslüman yazarlar da haklı olarak Macarlarla Başkurtları özdeşleştirmiştir. Yoksa bunların isim benzerliğinin kafa karıştırması vaki gözüküyor.

Gelgelelim, Başkurt asıllı bu boylar batıdaki birlik içinde yeni üst isimlerle biliniyorlardı: (On)Oğur ve Türk. Daha eski Suvar adının bunları da bağladığını düşünmeliyiz. Tuna boylarına yerleştikten sonra ise zaman içinde birlik üyesi boylardan birinin adı olan Macar, en azından ulus içinde tüm birliği temsil etmeye başladı. Başkurt asıllı boyların bir üst-kimlik kargaşası içinde kaldıklarını görebiliriz ve Başkurt kelimesi açıkça birlik içindeki herkesi kapsamadığından bir alt-kimlik haline gelmiş olmalıdır. Tıpkı sekiz Peçenek boyundan üçünün Kangar adlanması gibi. Hâlbuki iki asır önceki Orhon yazıtları dışında Konstantinos'tan başka herhangi bir kaynak bu dönemde Kangarları anmıyor. Bu alt-kimlik zamanla kaybolmuş gözüküyor. Aynı şekilde, kendilerini Türk olarak adlandıran Onoğur birliğinin birkaç kabilesinin ismi olan Başkurt da Tuna boylarında zamanla geçerliliğini yitirmiş ve kullanımdan düşmüştür. Karpap

¹⁶⁰ Bíró, A. Z. - Zalán, A. - Völgyi, A. - Pamjav, H., "A Y-chromosomal comparison of the Madjars (Kazakhstan) and the Magyars (Hungary)", *American Journal of Physical Anthropology*, Cilt 139/3 (2009), s. 305-310.

¹⁶¹ Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 390-392.

¹⁶² Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 313.

havzası Macarlarında hatırasının kalmayışına gelince, 13. yy başında bize ulaşan ilk yıllıklar yazılırken, Konstantinos'tan öğrendiğimiz eski Macar boy isimleri bile unutulmuştu.¹⁶³ Bu yıllıkların daha erkenki bize ulaşmayan başka kaynakları kullandıklarını düşünürsek, belki 11. yy'da bile bu boy isimleri kullanımdan düşmüştü. Boy adının düştüğü ortamda alt-boy birliğinin adı olan alt kimlik çoktan unutulmuş olacaktır.

Ama erken dönemde bu ayrıntıya vakıf olan Müslüman yazarlar bunu unutmadılar ve yüzyıllar boyu birbirlerinden nakil ile Macar-Başkurt bağlantısını korudular. Hamevî'nin Halep'te söylediği Macar talebeler muhtemelen kitabî bilgilerle bunun farkındaydılar ve kendilerini Müslümanların anladığı dilden Başkurt olarak sunuyorlardı, belki de doğudaki Başkurtların Müslüman oldukları iyi bilindiğinden, kendilerini 'kâfir' Hungarlar yerine bir İslam ulusuyla özdeşleştirmenin gurur ve zevkini yaşıyorlardı. Rubruk ve Carpini'nin Başkurtlarla Macarları telif etmeleri de bir bakıma bu kitabî bilgi ile yerinde gözlemlerin bir telifi gibi gözüküyor. Zira Başkurdistan için 'Hungaria' diyorlar. Hâlbuki Onoğur'dan gelen bu kelimenin İdil'in doğusunda kullanımını, hele de 13. yy'a kaldığını düşünmek zor. Sadece duyduklarını nakletseydiler 'Magaria' gibi bir şey demeleri gerekirdi. Belki de Macar kaynakları bize ulaşmamakla birlikte, Papalık nezdindeki bilgilendirmede kendileri Başkurt kelimesinden haberdar olmuşlardı; bu ise Macar katkısı olmadan zor gözüküyor.

Başkurt sorununun bize en büyük ihtarını Macarlığın alışıldık manada Türkler ve Fin-Ugorlardan oluşan bir birlik içindeki zamana yayılmış bir etnik süreçle açıklamanın imkânsızlığı olarak gözüküyor. Çünkü kaynaklar böyle baktığımız zaman Onoğurların Türk olmadığı noktasına çıkıyor. Öte taraftan da hem dil açıklamalarına, hem de Başkurt bağlantısına nazaran *DAP*'deki yedi boyun tamamı Türk haline geliyor. Konstantinos birlik içinde bir dil ayrılığında bahsetmiyor. Herkes anlaşılın aynı dili konuşuyor. Sadece sonradan gelen bir Hazar uruğu olan Kabarlar kendi dillerini konuşuyorlar ve Macarlara da öğretiyorlar. Bu demektir ki, halkın tamamı hem Türk'tür, hem de değildir. Bundan kurtuluşun tek yolu hâlâ temellendirilemeyen Fin-Ugor bağlantısının sıhhatinin gözden geçirilmesi olacaktır.

Doğuda Macar kelimesinin varlığını ve kullanımını iyi biliyoruz. Günümüzde bir Kazak uruğunun bu adı taşıdığını ve Tuna boylarındaki Macarlarla soy ilişkilerinin olduğunu belirtmiştik. Aynı telifteki başka bir uruk da Kırgızlar arasında bulunur.¹⁶⁴ Her ne kadar *Muhammedyar* > *Madyar* açıklaması getirilse de, bunun tutarlılığı zor gözüküyor. Zira erken bir dönemde, Muhammed Şeybanî Han'ın ordusunda da Macar

¹⁶³ Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 225, bu unutmayı yeni binyılın arifesine koyar.

¹⁶⁴ Karatayev, Oljobay, *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek, 2003, s. 133. Anadolu'da da Sivas, Van ve Bitlis çevrelerinde bu ismi taşıyan aşiretler vardır (Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 329). Yörük olmalarından dolayı Oğuz göçü esnasında Aral'ın kuzeyinde biryerlerden gelmiş olmaları gerekir.

uruğundan askerler vardı.¹⁶⁵ Özbeklerin mukabil uruğunun adı ise aynen *Macar* diye telaffuz edilir.¹⁶⁶ Bu urukların Cengiz çağının hercümerci içinde buralara taşındığını düşünmek durumundayız. 14. yy'dan Avfi Güney Sibiryaya kuşağında bulunan Kimeklerin güneyine *مزربه* diye kendi yöneticileri olan bir kavim yerleştirir. Meskenleri koruluklar ve ağaçlar içindedir.¹⁶⁷ Dolayısıyla bozkırda değil, orman kuşağındadırlar. Bunların adını 'Macar Oba' diye okumakta bir sıkıntı gözükmüyor. Orta İdil boylarında çoğunlukla *Mojar-* telaffuzuyla başlayan çok sayıda yer adı Macarların hatırasını koruyor gözükmektedir. Buyola nehrinin Çulman'a katıldığı yerde 'Macar' isimli eski bir kent vardı.¹⁶⁸ Hepsisi bir tarafa, bugün kâh Tatarların, kâh Başkurların bir kolu olarak gözüken Mişer Türklerinin adı Macar kelimesinin kalıntısı olarak görülmektedir.¹⁶⁹

Buraya kadarki, birbirinden bağımsız kaynakların verdiği tüm adres tariflerini haritaya işaretlediğimizde, Macarlara doğuda iki yurt gözüktüyor: Orta İdil'in doğusu ve Don boyları. Bu noktada dönüp, çok eleştirdiğimiz Konstantinos'un verisine muhtaç hale geliyoruz, zira ondan başka kimse böyle iki yurttan bahsetmiyor. Sadece Macar yıllıkları farkında olmadan, Don boylarından uğurladıkları batıya giden Macar kafilelerini İdil'den geçirterek daha doğudaki yurdu bilmeden remzediyorlar. Dolayısıyla, Konstantinos'la İstanbul'da konuşan Macar elçilerinin aslında bu genel resimde görülen iki yurda dair hikâyeleri anlattığını, ama çeviri hatası mıdır, anlatma veya anlaşılma kusuru mudur, kayıt esnasındaki kargaşa mıdır, bir sebeple imparatorun telif esnasında bu veriyi karıştırdığını ve içinden çıkılmaz hale getirdiğini tahmin etmek zor değil.

Dolayısıyla, baştan alırsak, Levedi Don boylarındaki Macarların önderi olduğuna ve ülke onun adıyla adlandırıldığına göre, Levediya Karadeniz'in kuzeyindedir ve Macar yıllıklarının Dentumoger veya Dentia ve Mogeria dedikleri yerdir. Etelköz ise diğer yurttur; buradan kopuk, başka bir yerde aramamız gerekir. Ve diğer yurt Çulman-Ak İdil boylarındadır. Belirttiğimiz gibi bizzat Etelköz kelimesi buna işaret eder.

Sorun herhalde *DAI*deki haberlerden kademeli Peçenek saldırılarının Macarları önce Don boylarından daha batıya, Dnyeper'in ötesine ittiğini, daha sonra da Pannonya'ya sürdüklerini anlayıp, Don'un batısında bir yurt daha vehmetmemizden kaynaklanıyor. Hâlbuki ilk saldırı 889'da başladıysa, 895'e kadar altı yıl geçiyor. Direniş dönemini, yolda geçen zamanı falan çıkartırsak, Macarların kiracı olarak dahi yeni bir yurttan oturacak zamanları kalmaz. Birkaç yıl oturlan bir yere de yurt denmez.

¹⁶⁵ Mészáros, *Magna Hungaria*, s. 44; Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 328.

¹⁶⁶ Lezina, L. N. – Superanskaya, A. V. – Batur, D. A., *Bütün Türk Halkları*, İstanbul 2009, s. 402.

¹⁶⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 93.

¹⁶⁸ Mészáros, *Magna Hungaria*, s. 44; Németh, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, s. 323-326; Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 298-302

¹⁶⁹ Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 410.

Başka bir sorun 9. yy'da bugünkü Ukrayna arazisindeki durumu iyi bilmememiz. Tarihçilikte Macarların Orta ve Batı Avrupa'daki bazı erken tezahürlerine dayanarak Don'dan Tuna'ya bir Macar devleti varsayıp, delilini de *DAT*'deki "şimdi Peçeneklerin yaşadığı yer" ifadesinden ve Dnyeper'den Prut'a ırmak isimlerinin sayılmasından çıkartma eğilimi vardır. Bu noktada ortanca Macar yurdunun batı sınırlarını tespit önem kazanıyor. Gerçekten Konstantinos'un dediği gibi Prut'a, Seret'e kadar uzanıyor muydu?

Bertin Yıllıkları olarak bilinen bir 9. yy Frank-Latin yazması 862 senesinde o zamana kadar bilinmeyen 'Hungar' (Hungri) adlı bir halkın Almanya'yı yağmaladığını belirtir. Yağmadan kısa süre önce ise Frank kralı Louis'in Batı Slavlarına karşı başarısız bir seferi vardır.¹⁷⁰ Bu, Macarların Orta ve Batı Avrupa'ya ilk saldırısı kabul edilir. Bugünkü Viyana'dan daha doğuda olmayan Frank hududunun böyle bir hücumu maruz kalışı, haliyle tarihçiyi Macarları makul bir yakınlıkta aramaya sevkedecektir. Ama ne bu Macarların ilk akımı olabilir, ne de Franklara yakın bir yerlerde, en azından Bucak civarında bulunma zorunlulukları var. Aynı *Bertin Yıllıkları* çok ilginç bir olayı naklederler. Aslen İsvaçli olan, bir kağan tarafından yönetilen Rus isimli bir halktan (Dnyeper yoluyla) İstanbul'a gelen elçiler yolun 'vahşi kavimlerce' kapanması sebebiyle geri dönememişlerdir ve Franklara giden bir Bizans heyetine katılarak Almanya üzerinden ülkelerine dönmeye çalışırlar.¹⁷¹ Anlaşılan 838'de açık olan Dnyeper yolunun elçiler geçtikten sonra kapanması o zamanlar iki gücün işi olabilir: Hazarlar veya Macarlar veya ikisi birden. Bu işin başlangıcı da Hazarların birilerince yıkılan Don nehri boylarındaki Şarkel kalesini o sene tahkim etmeleriyle ilgili gözüküyor.

Bunu açıkça destekleyen veri Bizans kaynaklarından geliyor. Leo Grammatikus ve Georgios Monakhos ismini *Ungar*, *Hun* ve *Türk* olarak üç ayrı biçimde verdiği bir halkın Bizans'a karşı Bulgarlara yardım ettiğini söyler.¹⁷² Bu savaşlar İstanbul'a gelen Rus elçilerinin dönüşünü engelleyen rahatsızlığı doğuran ortamı oluşturmuş olmalıdır.

İbn Rusteh "*Rivayet edildiğine göre eski zamanda Hazarlar Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşu kavimlerden korunabilmek için onlarla aralarına hendek kazmışlardı*" der.¹⁷³ Bu kayıt Şarkel ve belki benzer tahkimatların Hazarlarca Macarlara karşı yapıldığının delili olarak yorumlanmıştır ama takip eden dönemdeki durum farklı bir manzara çiziyor. Yukarıda geçtiği gibi, 9. yy ortalarında Kiev çevresindeki Slav kabileleri haraçlarını Hazarlara veriyorlardı. Bunun tek açıklaması 830'ların sonundaki tahkimatların ardından batıya geniş çaplı seferlerin yapıldığı ve geniş bir hâkimiyet alanı oluş-

¹⁷⁰ *The Annals of St-Bertin. Ninth Century Histories*, Cilt I, çev. Janet L. Nelson, Manchester 1994, s. 102.

¹⁷¹ *The Annals of St-Bertin*, s. 44.

¹⁷² Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, s. 15; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 71.

¹⁷³ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s. 38.

turulduğudur. Ve bu esnada Macarlar ancak müttefik rolünde gözüküyor ki, bu da Konstantinos'un işaret ettiği ittifak dönemini anlatıyor olabilir.¹⁷⁴

Ligeti Macarların bu Hazar hurucununun müttefiki değil, hedefi olduğunu düşünür. Ona göre 800 senesi civarında kuzeydoğudan Don-Tuna arasındaki araziye gelmişlerdi ve 833 civarında bağımsızlar. Hazarlar Şarkel'i yaptırarak 837'den sonra taarruza geçtiler ve Slavlarla birlikte Macarları da hâkimiyetlerine aldılar. Kiril ve Methodius kardeşlerin 862'deki kuzey seyahatinde Macar birliklerinin Hazar hizmetinde olması ve Ceyhânî geleneğinde belirtilen Macar yöneticilerin taşıdığı *künde* ve *jula* unvanlarının Hazarlardan alınmış olması bu bağımlılığın delilleridir. 860'tan sonra bağımsız oluyorlar, bunu da batıya akınlarından anlıyoruz. Ceyhânî geleneğinin yazıya geçirildiği 870-880 arasında Hazarlar kesinlikle bağımsızdılar.¹⁷⁵

Bizim itirazımız 800 senesi gibi bir geliş tarihinin tamamen farazi oluşudur. Macarların gelişini Onoğur ve Suvarlardan ayrı ve de geç zamana koymak için hiçbir delil bulunmuyor. Öte yandan onları Onoğur birliğinin bir üyesi, en kuzeydeki bileşen olarak görmek için haklı sebepler var. Bunları yukarıda işaret edilen bazı çalışmalarda inceledik. Batı Avrupalıların Onoğur kelimesini Slavlardan öğrendikleri, Slavların Macarlara eski Onoğur kavminin adına ithafen öyle dedikleri gibi açıklamaların¹⁷⁶ tarihi zemini bulunmuyor. Batı Avrupa'ya saldıran Onoğur/Macar atlıları Slavların habercilerinden daha hızlıydılar; bizzat gidip Slav aracılığı olmaksızın kendilerini tanııyorlardı.

Ayrıca, Slavların onlara yanlışlıkla Onoğur dedikleri gibi bir yargıyı neye dayanıracakız? Onoğurların, yani birliğin erken evresinin köle ticaretiyle uğraştığına dair bir ibare yok; buna karşılık Macarlar bir asır boyunca Slavları yakalayıp Kırım'da köle olarak satıyorlar. Eğer Slavlar bu kadar zaman boyunca Macar ismini öğrenemedilerse, daha önce temaslarının pek olmadığı Onoğurları nasıl öğrenmişlerdi? Kabul etmemiz gereken şey hem Slavlara saldırıp köle toplayan, hem de bir süre sonra Batı Avrupa'yı talan etmeye başlayan kavmin kendisine Onoğur dediği ve Türk adlı büyük bir kavmin bir parçası addettikleriydi. Macar bu birliğin cüzlerinden sadece birisi, ama kuşkusuz en irisiydi. Müslüman yazarların Ceyhânî geleneğini başlatan istihbaratçı ve tüccarların fark ettiği şey, Slavlara (daha çok) saldıran kabilenin Macar olduğuydu. Bartha Macarların 9. yy ortalarına kadar tarihte kendi isimleriyle rol oynamadıklarını, kendi isimlerinin öne çıkmasının ise bağımsızlıklarının işareti olduğunu düşünse de,¹⁷⁷ biz bunun bağımsızlıktan ziyade irileşme süreciyle alakalı olduğunu sanıyoruz.

¹⁷⁴ Bu konu geniş olarak şu çalışmada ele alınmıştır: Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", s. 69-108.

¹⁷⁵ Czeglédy, "Árpád és Kurzán", s. 119.

¹⁷⁶ Németh, *A Honfoglaló Magyarág Kialakulása*, s. 181; Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 284, 287.

¹⁷⁷ Bartha, "A magyar nép östörténete", s. 498.

Daha önce kürk ticaretiyle uğraşan, kalabalık ama miskin, sindirilmiş Onoğurların yerine şimdi Doğu Slav kabilelerine saldırıp köle toplayan savaşçı Macarlığın ortaya çıkışı ise Hazarların 830'ların sonlarında şimdiki Ukrayna arazisine yaptıkları seferlerde onları da yanlarında müttefik olarak bulundurmalarıyla ilgili olmalıdır. En erken ve ayrıntılı haberleri veren İbn Hurdadbih, 9. yy ortasındaki durumu anlatan haberinde İskandinavya'dan gelen Rus tüccarların güzergâhını bildirirken, Dnyeper'den Karadeniz'e çıkartır, oradan Azak ve Don nehri üzerinden Hazar'a gönderir. Ne Dnyeper, ne de Don'da bir Macar dahli yoktur.¹⁷⁸ Bundan anlamamız gereken şey, Macarların Hazar haraçgüzarı olan Dnyeper bölgesi Slavlarına dokun(a)madığı, yukarıda geçtiği gibi kendilerine tahsis edilmiş gözükten Yukarı Don ve Donets boylarındaki sahada Slav avladıkları ve bunları *Hazar Barışı* içinde uluslararası bir ticari su yolu olarak kullanılan Don nehri üzerinden Kırım'a getirip sattıklarıdır.

Dolayısıyla 9. yy ortalarında Dnyeper'i değil aşan, ulaşan bir Macar hâkimiyeti için dahi müsait ortam gözüküyor. 860'la birlikte bölgede önemli değişiklikler oluyor. Bunları Bizans stratejilerinden izlemek mümkündür. Yukarıda geçtiği gibi, önce Rus isimli İskandinav kabilesinin savaşçıları Kiev civarına gelip, vergilerini Hazarlara veren yerli Slavlar olan Polyanları kendi idarelerine alıyor ve vergiye el koyuyorlar. Ardından 860 senesinde İstanbul'u perişan eden bir deniz saldırısı yapıyorlar. Deniz gücü bu Rusların kayıklarının çok fevkinde Bizans'ın bu 'küçük' tehdit karşısında elini kolunu bağlayan şey, tüm ordunun ve donanmanın Tuna Bulgarlarıyla meşgul olmasıdır. Bulgarlar ve Ruslar gibi Hazarlar da düşmandır, o günlerde Kırım'daki Bizans kalelerine saldırmaktadırlar. Dahası Franklarla müttefik olan Bulgarlar baş edilecek gibi değildir. Tek müttefik ise kabaca bugünkü Macaristan ve Slovakya bölgelerini kapsayan Slavların Moravya devletidir. Böyle bir zamanda, 861 senesinde, Konstantinos Kiril ve Methodius adında Selanikli iki papaz kardeş bize yansıyan (ama kimseyi inandıramayan) kaynaklara göre sözde Hazarları vaftiz etmek için resmi bir görevle kuzeye giderler. Kırım'dan, Azak ve Don üzerinden Aşağı İdil'deki Hazar başkentine gideceklerdir ama yolda, Don nehri civarında bir yerde Macarların saldırısına uğralar; sonra da bağışlanırlar.¹⁷⁹ Hazarlar adına hareket ettiği anlaşılan Macar kralı onların meramını dinler, bu arada Hıristiyanlık davetini reddeder ve Hazar'a gitmelerine yardımcı olur.

Bu bilgidен Macarların en azından esas ordularının 860 civarında hâlâ Don boylarında olduklarını anlamaktayız. Tek kaynağımız olan *Konstantinos Kiril'in Hayatı* sadece ruhani işi, yani bu kuzeylileri Hıristiyanlaştırma çabasını anlattığı için konuşulan siyasi konuları bilmiyoruz. Fakat İstanbul'un yanbaşında 'putperest' Bulgarlar

¹⁷⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 130-131.

¹⁷⁹ Nikolov, Stephan, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21 (1997), s. 86.

dururken, Museviliğe geçmiş uzaktaki Hazarları vaftiz için çabalamanın hangi aklın ve ümidin ürünü olduğunu haliyle sorgulayan biz zamane tarihçileri, hadiselerin gelişiminden bu siyasi faaliyetin içeriğini okuyabiliyoruz. Ne oluyorsa oluyor, daha misyoner kardeşler geri dönmeden Macar orduları çok uzun bir mesafeyi geçerek Franklara saldırıyorlar, dolayısıyla Bizans müttefiki olan Moravyahlara yardım ediyorlar. 3000 km'yi bulan ve getirisinin çok fazla olacağını düşünemeyeceğimiz böyle bir seferi Macarların aklına (bu misyonerlerden başka) kim sokmuş olabilir?¹⁸⁰

Bu arada faturayı Bulgarlar ödüyorlar. Esas felaket onların başına geliyor. Macarların 862'deki Almanya akını Frankları çok ürkütmüş olmalı ki, müttefikleri Bulgarlardan kuvvetlerini kuzeye kaydırarak Macarların yeni saldırılarına karşı yardım istiyorlar. O sırada, sadece Eflak ve Boğdan değil, 8. yy sonundan itibaren Erdel bölgesi de savaşçı Bulgar önder Kurum Han'ın marifetiyle hâkimiyete alınmıştı. Dolayısıyla Almanya'ya saldıran Macarlar Bulgar arazisinden geçmişlerdi. Bunun tekerrür edeceğini düşünen Bulgarlar kuvvetlerini kuzeye yığdılar ve hem Moravyalılarla mücadele ettiklerini (bu arada Selanikli kardeşler 863 senesinde bir hikmetle Moravya'dadırlar), hem de Macarlara karşı emin olduklarını düşünürken, Bizanslılar güneyden savunmasız kalan ülkeye saldırdılar ve kısaca teslim aldılar. Tek kurtuluş yolu ise Boris Han'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi oldu (864).¹⁸¹ Böylece önemli bir Türk devletinin kimlik erimesiyle sona eriş süreci de başlamış oldu.

Methodius 881 senesinde de Moravya'ya gidiyor ve yolda yine aynı Macar yöneticisiyle karşılaşiyor. Bize yansıyan haberlere göre, vaftizi yine kabul etmeyen yönetici, Methodius'tan dua istiyor. Siyasi ve askeri gelişmelere bakınca da yirmi yıl öncesinin tekerrür ettiğini görüyoruz. Macarlar yine Franklara ve Bulgarlara saldırmaktadırlar.¹⁸² Bu ayrıntılarını daha iyi bildiğimiz bir hadisedir. Geçici bir Bulgar-Bizans barışından sonra 894'te başlayan savaşlar ise bölgenin kaderinde belirleyici olur ve günümüze kalan yapının bir kısmını oluşturur (Macarların yerleşmesi ve Bulgarların Tuna'nın güneyine çekilmesi gibi). Özellikle 894'te başlayan savaşlarda Bizans donanması Macarların Tuna'ya geçip Bulgarlara saldırmalarına yardım eder.¹⁸³

Franklara karşı faaliyetleri Macarların en az 830'lardan itibaren Dnyeper'in batısında yerleştikleri görüşüne zemin hazırlamaktadır.¹⁸⁴ Lakin 860'larda Macarların ana ordasının Don boylarında olduğunu iyi biliyoruz; 880'lerde de bir göç olduğuna dair ipucu bulunmuyor. Aynı şeyin olduğunu düşünebiliriz. Esas orda doğuda kalmak üzere Macar orduları uzak batıda seferlere çıkıyorlardı. Macarların 880'lerde dahi

¹⁸⁰ Nikolov, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", s. 89.

¹⁸¹ Nikolov, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", s. 90.

¹⁸² Nikolov, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", s. 87, 90-91.

¹⁸³ Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 238-240; Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 177-187; Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, s. 331.

¹⁸⁴ Németh, *A Honfoglaló Magyarorságot Kialakulása*, s. 154.

Don boylarında yaşadıklarını, “*önceki çağlarda adı geçmeyen, dolayısıyla bilinmeyen bu Hun-gar milletinin (gens Hungarorum)*” 889 senesinde Don ağzındaki bataklıklarda bulunan yurtlarından Peçeneklerce sürüldüklerini anlatan Regino çok açık söylüyor.¹⁸⁵ Bundan sonrası için kabul: 895’e kadarki dönemde Bucak arazisinde bulunmuşlar, en çok Aşağı Tuna olmak üzere sağı solu yoklamışlar, nihayet Moravya devletinde 894 senesinden sonraki iç çekişmelerden faydalanarak şimdiki yurtlarını almışlardır. Ama belirttiğimiz gibi, Dnyeper’in batısındaki bu beş altı yıllık dönemi yurt tutuş olarak görmek mümkün değildir. Niyet öyle olsa da, akıbet farklı olmuştur.

Bir konuda haber oluşu kadar, olmayışı da bir kaynaktır. Dnyeper’in batısındaki alanda Macar yerleşimine dair hiçbir kayıt bulunmuyor. Bizans veya İslam kaynakları böyle bir şeyden bahsetmedikleri gibi, Rus ve Macar yıllıkları da doğudan gelip Kiev’den geçen bir halktan bahsediyorlar. Bir başka ‘olmayış’ ise kazı verileridir. Bugünkü Romanya ve Ukrayna’da Macarların çok az izi bulunmuştur.¹⁸⁶

Dolayısıyla, olan ve olmayan tüm kaynakların ittifakıyla Macarların Karadeniz’in kuzeyindeki sahada yerleşmediklerini, geçip gittiklerini görüyoruz. Bu durum Konstantinos’un eskiden Macarların yaşadığı yere şimdi Peçenekleri yerleştirilmesiyle geliyor gözükmemektedir ama öyle de değil. Peçeneklerin Tuna’dan Don’a kadar bütün batı bozkırını kaplayan yaşam alanları, Macarların Don boylarındaki eski yurtlarını da içine alıyordu. Bu ifadeyi alıp da Macar yurdunu aynen Peçenek yurdu büyüklüğünde düşünmeye gerek yoktur.

Sonuç olarak, Macar elçilerinden gelmiş ve geçmişlerini bizzat sorsa da, Konstantinos’un verisi eski Macar yurtlarını tespitinde birinci derece güvenilirlikle kullanılacak bir kaynak teşkil etmiyor, zira metin içi çelişkiler çok fazla. Bunların diğer kaynakların yardımıyla düzene konması, dolayısıyla karışıklığın giderilerek aslında çok değerli olan bilgilerin hakkıyla kullanılması mümkündür. Üstelik diğer kaynaklar bizzat Macarların kendi yıllıkları, bölgeyi Bizanslılardan daha iyi tanıyan Müslüman coğrafyacıların eserleri, Ana Rus vakayinamesi ve bu arada diğer Bizans eserleri ile bazı Latince yazılardır. Fakat bilim dünyası anlaşılmayan bir ısrarla esas metin olarak Konstantinos’u alıp sonuca ulaşmayan bir yığın tartışmadan sonra diğer delillerden yama yaparak yine tam oturmayan, açık yerleri kapatmayan kurgularda bulunuyor. Tuhaf olan da hemen herkesin Konstantinos’taki karmaşıklıkta hemfikir olması, yani bu imparator yazarın dokunulmazlığının bulunmamasıdır.

¹⁸⁵ Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, s. 68-70.

¹⁸⁶ Engel, *The Realm of St. Stephen*, s. 9; Hölbling, *A honfoglalás forráskritikája -I-*, s. 107.

Macarların anayurttan ikinci ve sonra üçüncü yurda göçü

Olan ve 'olmayan' yaklaşık tüm birinci el kaynakçanın değerlendirildiği bu çalışmada, Macarların Orta Tuna boylarına gelmeden önce iki yurdunun bulunduğunu, birinin Don nehrinin batısındaki sahada uzandığını, daha önceki diğerinin ise Orta İdil'in doğusunda bulunduğunu gördük. Konstantinos da iki yurttan bahsediyor ama Etelköz adını verdiği yeri karıştırılmış bir zaman bilgisiyle sunduğu için ikinci, yani ortanca yurt yapıyor. Hâlbuki olay bilgisindeki pürüzler ayıklanabilir. Öbür türlü buranın ortanca yurt oluşuna dair bağlayıcı bir hüküm bulunmuyor. Irmak isimleri ise Don'dan Tuna'ya kadarki geniş sahada Etelköz'ü arayamayacağımızı, İdil boylarına bakmamızın daha iyi olacağını ihtar ediyor. Konstantinos İdil ırmağının ismini bir özel isim olarak gayet açık veriyor. Eski Macarlar bu özel ismi biliyor ve kullanıyorlardı. Eski ve yeni Türkler tamamen öyle diyorlar. Başka bir ırmak bu isimle anılmıyor ve bu isim cins isim özelliği kazanmıyor. Bu yüzden, Etelköz arazisini İdil ile ilgili bir yerlerde aramalıyız. İdil'in doğudaki kolu olan Çulman ve onun kolu Ak İdil'in boylarında gerçekten de eski Macarların yurdu vardı ve ortaçağda buraya 'Büyük Macaristan' deniyordu. Eski Avrasyalıların İdil algısının bugünkünden farklı olduğunu, bu ırmağın doğudan gelerek sonra güneye kıvrılıp Hazar veya Karadeniz'e aktığını düşündüklerini hesaba katarsak, böyle bir İdil'in yukarı boylarındaki bir yurt 'İdil gözü'nde olarak tarif edilecektir. Dolayısıyla, Konstantinos'ta ortanca yurt olarak geçen Etelköz aslında birinci yurttur; Levedi adlı yöneticilerinin adına ithafen -Yunancada- Levediya adlanan yer ise Don boylarındadır. Buraya eski Macarlar Dentümoger veya Latinceleşmiş biçimiyle Dentia demişlerdir. Etelköz ve Levediya'nın aynı yer olması da anlamsızdır. Ortada en az iki yurttan bahis varken, Macarlar aynı yurt için iki isim kullanmazlardı herhalde; öbür türlü de bunu ifade ederlerdi.

KAYNAKLAR

- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahu Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.
- The Annals of St-Bertin. Ninth Century Histories, Cilt I*, çev. Janet L. Nelson, Manchester 1994.
- Bartha, Antal, "A magyar nép őstörténete" *Magyarország története -I-: Előzmények és a magyar történet 1242-ig*. Budapest 1984, s. 377-574.
- Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Bellesten*, XVII-XVIII (1941), s. 53-99.
- Bayram, Bülent, *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya 2007.
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara 2002.
- Berta, Árpád, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. N. Demir – E. Yılmaz, Ankara 2002.
- Bíró, A. Z. - Zalán, A. - Völgyi, A. - Pamjav, H., "A Y-chromosomal comparison of the Madjars (Kazakhstan) and the Magyars (Hungary)", *American Journal of Physical Anthropology*, Cilt 139/3 (2009), s. 305-310.
- Carpini, Friar Giovanni di Plan, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, çev. E. Hildinger, Boston 1996.
- Constantine, Porphyrogenitus, (1962) *De Administrando Imperio. Vol.II: Commentary*, ed. F. Dvornik - R. J. H., Jenkins - B., Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, London.
- Constantine, Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington 1967.
- Czeglédy, Károly, "Magna Hungaria", *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 3-32.
- , "A IX. századi magyar történelem főbb kérdései", *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 33-55.
- , "A magyar népnév legrégebb előfordulásai a forrásokban", *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest, 1985, s. 56-63.
- , "Gardizi "török" fejezetének magyarázatához", *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 105-112.
- , "Árpád és Kurzàn", *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Budapest 1985, s. 113-128.
- Dienes, Mary, "Eastern Misisions of the Hungarian Dominicans in the first half of the thirteenth century", *ISIS*, XXVII/2 (1937), s. 225-241.
- Egorov, V. G., *Etimologičeskij Slovar' Çuvaşskoĝo Yazıka*, Çeboksarı 1964.
- Engel, Pál, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary 895-1526*, London 2001.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 7. basım, İstanbul 1980.
- Fasmer, Maks, *Etimologičeskij Slovar' Ruskogo Yazıka*, II, Moskva 1986.
- Fedotov, M. R., *Etimologičeskij slovar' Çuvaşskoĝo yazıka -I-*, Çeboksarı 1996.
- Fehértói, Katalin, "Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete", *Magyar Nyelv*, XCIIV/4, Kiş 1997, s. 426-441.

- , “Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről”, *Magyar Nyelv*, XCV/1, Bahar 1999, s. 45-53.
- , “Lebediasz vajda”, *Magyar Nyelv*, XCV/3, Güz 1999, s. 320-323.
- Golden, Peter B., “The People نوكرده”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I (1975), s. 21-35.
- , *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, 2. Baskı, Çorum 2007.
- Harmatta, János, “A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja”, *Magyar nyelv*, XCVII/1 (Mart 2001), s. 1-14.
- Helilov, M. – Nyitray, Sz., “Kaukázusi hunok és magyarok”, *A hunok öröksége*, yay. L. Marác – B. Obrusánsky, Budapest 2010, s. 97-142.
- Hölbling, Tamás, *A honfoglalás forráskritikája -I-*, Budapest 2010.
- İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kütübü*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008.
- Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, çev. C. C. Mierow, London 1915.
- Karatay, Osman, “Zieci ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, III/5 (2008), s. 48-67.
- , “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s. 69-108.
- , “Dnyeper Nehrinin Türkçe Adı ve İzahı Gereken 2500 Yıl”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 26 (Yaz 2010), s. 17-26.
- , “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/1 (2010), s. 99-116.
- , “Magyarok vagy ‘hungarok’: a nép eredetének kutatása”, *A Székita Népek Hitvilága*, yay. Obrusánszky Borbála - Marác László, Budapest, 2010, s. 175-183; Türkçe çev. “Macarlar veya Onoğurlar: Köken Araştırmalarında Etnik Süreçleri Gözetmek”, *Turan*, Sayı 11 (Ekim 2010), s. 27-34.
- , “Arpadlılar Çağında (895-1301) Macarlar Arasında İslam”, *Balkanlar ve İslam: Karşılaşma, Dönüşüm, Kırılma, Devamlılık*, 3-5 Kasım 2010, Çanakkale.
- , “Hazarlar”, *Doğal Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay - S. Acar, İstanbul 2013, s. 335-407.
- Karatayev, Oljobay, *Kırgız Etnimder Sözdüğü*, Bişkek 2003.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi*, 4 cilt, çev. B. Atalay, 3. basım, Ankara 1995.
- Kokovtsov, P. K., *Yevreysko-Xazaraskaya Perepiska v X veke*, Leningrad 1932.
- Kristó, Gyula, *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged 1996.
- Kunik, A. - Rozen, V., *İzvestiya al-Bekri i Drugix Avtorov o Rusi i Slavyanax -I-* (ZIAN 32’ye ek olarak yayınlanmıştır), Petersburg 1878.
- Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, çev. A. Acaloğlu, İstanbul 2005.

- Lezina, L. N. – Superanskaya, A. V. – Batur, D. A., *Bütün Türk Halkları*, İstanbul 2009.
- Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge 1930.
- Mészáros, Gyula, *Magna Hungaria: A Baskir-Magyar Kérdés*, Budapest 1910.
- Németh, Gyúla, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest 1930.
- Nikolov, Stephen, “The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21 (1997), s. 79-92.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Povest' vremennux let po Lavrent'evskoy letopisi*, yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad 1950.
- Pritsak, Omeljan, “From the Säbirs to the Hungarians”, *Hungaro-Turkica. Studies in Honour of Julius Németh*, yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, s. 17-30.
- Rady, Martin, “The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation”, *South and East European Review*, 87-4 (2009), s. 681-727.
- Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, 2. baskı, Ankara 1988.
- , “Başkurt ve Macar yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine”, *Doğu Avrupa'da Türklük*, der. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 333-341.
- Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest 1996.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Wiesbaden 2011.
- Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs, Budapest 1999.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara 1998.
- Takács, B. Zoltán, “IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar”, *Türkler*, C.II, Ankara 2002, 497-505.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C. Mango - R. Scott, New York 1997.
- Üstün, Abdullah, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De origine actibusque Getarum*. Balıkesir Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış YL Tezi, Balıkesir 2007.
- Vámbéry, Ármin, *A Magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest 1895.
- Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, çev. D. Mızrak - E. Ç. Mızrak, İstanbul 2009.
- Vinnikov, A. Z., “Kontaktı Donskix Slavyan s Alano-Bolgarskim Mirom”, *Sovetskaya Arxeologiya*, 3 (1990), s. 124-137.
- Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanna Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, İstanbul 2001.
- Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2002.
- Yörükân, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul 2004.
- Yücel, Mualla U., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.

Zimony, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990.

———, “A besenyök nyugatra vándorlásának okai”, *Acta Universitas Szegediensis de Atilla József Nominatae. Acta Historica*, 106 (1998), s. 129-144.

———, “Constantinus Porphyrogenitus De administando imperio magyar fejezetének török háttérétől”, *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*, ed F. Makk, I. Tar, Gy. Wojtilla, Szeged 1998, s. 159-166.

———, “The Hungarian Passage of the Ğayhānī-tradition”, *Chronica*, 5 (2005), s. 161-170.

———, *A magyarság korai történetének Sarokpontjai az újabb irodalom tükrében*, Szeged 2012.

